



ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ:

ΙΣΤΟΡΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: κ. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΟΥ - ΛΙΑΝΤΙΝΗ ΔΙΟΤΙΜΑ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΣ ΦΟΙΤΗΤΗΣ: ΡΟΚΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Α.Μ. 17413

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ



Εικόνα εξωφύλλου Ποικίλη Στοά. Το τζαμί Τζισδαράκη (ή Κάτω Συντριβανιού). Το οδοιπορικό του Du Moncel πραγματοποιήθηκε το 1834, στο νεοσύστατο Ελληνικό κράτος. Thiodose Achille Louis vicomte Du Moncel (1821-1888)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
1. Οθωμανική κληρονομιά και Ιστορία	14
<i>1.1. Ο Μωάμεθ και η παράδοση του Ισλάμ</i>	14
<i>1.2. Η Οθωμανική κληρονομιά στα Βαλκάνια</i>	16
<i>1.3. Τα Οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα και η τυπολογία τους</i>	21
<i>1.4. Ισλαμική τέχνη και Οθωμανική αρχιτεκτονική</i>	26
2. Οθωμανικά μνημεία στην Αθήνα	32
2.1. Αρχαία Αθηναϊκά μνημεία και η μετατροπή τους σε Οθωμανικά	32
2.1.1. Παρθενώνας	32
2.1.2. Το Ωρολόγιο του Κυρρήστου	33
2.2. Οθωμανικά Αθηναϊκά μνημεία της Τουρκοκρατίας	36
2.2.1. Κρήνες και άλλα μνημεία	36
2.2.2. Το λουτρό και η κοινωνία	40
2.2.3. Το τείχος του Χασεκή	52
2.2.4. Οικία Μπενιζέλων	53
2.2.5. Η οικία του τελευταίου καδή της Αθήνας	58
2.2.6. Ο Πύργος του Τσωρτς	59
2.2.7. Ο Μεντρεσές	61
2.2.8. Τα τζαμιά της Αθήνας	65
2.2.9. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης	73
3. Διαχείριση και ανάδειξη των Οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα	75
3.1. Η αντιμετώπιση των Οθωμανικών μνημείων στον Ελλαδικό χώρο	75
3.2. Διεθνείς φορείς και προσπάθειες διάσωσης των Οθωμανικών μνημείων του Ελλαδικού χώρου	77

4. Σύγχρονα ζητήματα πολυπολιτισμικότητας στην Ελλάδα	84
<i>4.1. Νόμος του Ισλάμ και Ανθρώπινα Δικαιώματα</i>	84
<i>4.2. Υλικός πολιτισμός, πολιτισμική ετερότητα και κοινωνική αποδοχή</i>	86
<i>4.3. Παγκοσμιοποίηση και ζητήματα πολυπολιτισμικότητας στο Ισλάμ και την Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες</i>	91
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	101
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	107

«Επτά χιλιάδες συνολικά είναι τα σπίτια της Αθήνας. Όλα κεραμοσκέπαστα, και πολύ στέρεες πέτρινες κατασκευές. Εδώ δεν πρόκειται να δεις ξύλινο σπίτι ή χτισμένο με τούβλα και λάσπη και σκεπασμένο με χώματα. Όλα τα οικοδομήματα είναι τέλειες λιθοδομές, στερεωμένες με κουρασάνι, ασβέστη και γύψο. Τα σπίτια έχουν στέρνες για να μαζεύουν τα νερά της βροχής (που πέφτουν στις στέγες και τους εξώστες). Επειδή δεν έχει λασπουριά, δεν κατασκευάζουν καλντερίμια»

Εβλιγιά Τσελεμπί, 1667

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στον 21^ο αιώνα ο κόσμος μας ζει σε ένα ταχέως μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Θρησκείες, κουλτούρες, ήθη και έθιμα, αντιλήψεις και νοοτροπίες αλληλοεπηρεάζονται και συγχρωτίζονται είτε με τρόπους επιβλητικούς και απόλυτους καμιά φορά, είτε μέσα από την ήπια δύναμη της πολυπολιτισμικότητας. Η οποιαδήποτε πολιτισμική ετερότητα πλέον αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της κοινωνικής μας πραγματικότητας και συμβάλλει στην διαμόρφωση ενός πολιτιστικού πλουραλισμού με επιρροές σε όλους τους τομείς και το φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας¹. Ο καθ' αυτό χώρος του πολιτισμού βεβαίως δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να μείνει αμέτοχος των εξελίξεων της παγκοσμιοποίησης, στην οποία σημαντικό ρόλο παίζει σήμερα και η θρησκεία. Μνημεία και κειμήλια που πριν λίγα χρόνια αφορίζονταν λόγω της ιστορικής μνήμης που έφεραν, παράγοντες στην σημερινή εποχή όπως αυτός της έκρηξης της επικοινωνίας, των παγκόσμιων πολιτικών και οικονομικών ανακατατάξεων, της πολύ μεγάλης τεχνολογικής εξέλιξης και του ανοίγματος της γνώσης σε πολλά εκατομμύρια ανθρώπων, συνετέλεσαν σε θεμελιώδεις αλλαγές στην κοσμοθεωρία μας. Με γνώμονα το αποτύπωμα που άφησαν τα υλικά και τα πνευματικά τεκμήρια του Οθωμανικού πολιτισμού στην Αθήνα, το σπουδαιότερο πολιτιστικό φορέα του αρχαίου Ελληνικού πνεύματος, θα προσπαθήσουμε να δια φωτίσουμε μια χρονική περίοδο της πόλης αρκετά παραμελημένη και συχνά παρεξηγημένη και θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε άγνωστες πεποιθήσεις και θρησκευτικές δοξασίες που σχετίζονται με το Ισλάμ και με το πέρασμα του Οθωμανικού πολιτισμού από την Αττική.

¹ Επιμέλεια: Ανδρούτσου, Αλεξάνδρα - Ασκούνη, Νέλλη, Πολιτισμική Ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα: Προκλήσεις για την εκπαίδευση, σ. 31, εκδ. ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, Αθήνα 2009

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο πολιτισμός μπορεί να ταξινομηθεί στον υλικό και τον πνευματικό πολιτισμό με τα πολιτιστικά αγαθά να διακρίνονται στα κινητά όπως είναι ένα γραπτό μνημείο και τα ακίνητα όπως αποτελούν μνημειακά σύνολα ή αρχαιολογικοί χώροι. Γίνεται επίσης διαχωρισμός ως προς τον χρόνο δημιουργίας ενός έργου τέχνης, ως προς την γεωγραφική περιοχή που αυτό δημιουργήθηκε και ως προς τον λαό που το δημιούργησε. Η αισθητική απόλαυση παρ' όλα αυτά, αποτελεί έναν πολύ σημαντικό παράγοντα διαφύλαξης όλων των καλλιτεχνικών δημιουργημάτων. Τα Οθωμανικά μνημεία της Αθήνας που εδώ θα παρουσιάσουμε αποτελούν θρησκευτικά και κοινωνικά μνημειακά υλικά τεκμήρια ενός ξένου λαού αλλά θα μπορούσαν να προστατευθούν, όχι μόνο επειδή διαφυλάσσουν την ιστορική μνήμη της πόλης, αλλά και λόγω της καλλιτεχνικής τους καλαισθησίας. Η κουλτούρα για μια κοινωνία επιπλέον αποτελεί την εθνική της κληρονομιά και συνίσταται σε καλλιτεχνικά και επιστημονικά επιτεύγματα². Η Οθωμανική κουλτούρα έχει επηρεάσει τον Ελληνικό λαό αφήνοντας το στίγμα της μέχρι σήμερα και για το λόγο αυτό αξίζει να διαφυλαχθεί.

Πολλές φορές, την Οθωμανική περίοδο της Αθηναϊκής Ιστορίας καταλήγουμε να την αγνοούμε για διάφορους ιστορικούς και θρησκευτικούς λόγους, ακόμα και αν τα Οθωμανικά ίχνη καθημερινά βρίσκονται μπροστά μας και έχουν γοητευτικές ιστορίες να μας διηγηθούν. Πώς ήταν η πρωτεύουσα πριν τρεις αιώνες; Ποια συναισθήματα πρέπει να κατακλύσουν έναν Αθηναίο Χριστιανό Ορθόδοξο όταν βρεθεί μπροστά σε ένα ερμητικά παλιό και κλειστό τζαμί της πόλης του ή ποια η πνευματική σημασία του Ισλάμ για εμάς τους Χριστιανούς σήμερα;

Τα μνημεία που θα μελετηθούν ανήκουν και στο δικό μας πολιτισμό, αποτελώντας αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορικής μας πορείας και συνιστούν απομεινάρια μιας εποχής που σήμερα ο Έλληνας αποφεύγει να μελετήσει αντικειμενικά. Η Αθήνα δεν πέρασε απευθείας από την εποχή του Σωκράτη της αρχαιότητας σε εκείνη του βασιλιά Όθωνα τον 19^ο αιώνα και οπωσδήποτε δεν αποτελούσε μια μικρή και ασήμαντη μουσουλμανική πόλη όταν αλώθηκε η Κωνσταντινούπολη από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1453. Είχε την δική της ιδιαίτερη πολιτική και πολιτιστική σπουδαιότητα με τα Ισλαμικά μνημεία της να το

² Αλεξανδρή, Π. Ελένη, Πολιτισμική Κληρονομιά – Διαχείριση: Πολιτιστική Αναγέννηση της Αθήνας του 19^{ου} Αιώνα, σ. 15 – 16, Εκδοτικός Όμιλος ΙΩΝ Μαρία Παρίκου και ΣΙΑ Ε.Π.Ε., Αθήνα 2015

αποδεικνύουν. Μερικά από τα πιο σημαντικά απομεινάρια του Οθωμανικού παρελθόντος που θα περιγραφούν - χωρίς και άλλα μνημεία της Οθωμανικής περιόδου να παραλείπονται όμως- είναι το Τζαμί Τζισδαράκη, το Αρχοντικό Μπενιζέλου, το Φετιχέ Τζαμί, το Χαμάμ του Αμπίντ Εφέντη, ο Μεντρεσές και ο Πύργος του Φιλέλληνα Τσωρτζ.³

Όσον αφορά στα αρχαία μνημεία των Αθηνών, όπως είναι ο Παρθενώνας ή το Ωρολόγιο του Κυρρήστου, τα οποία ναι μεν δεν κατασκευάστηκαν κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής περιόδου αλλά άλλαξαν χρήση κατά την εποχή εκείνη με την πορεία τους μέσα στο χρόνο να σημαδεύεται, η περιγραφή της «Οθωμανικής» τους πλευράς αξίζει μνείας, εφόσον αποτελεί κομμάτι της ιστορικής τους πορείας. Δεν θα επικεντρωθούμε όμως σε αυτά, καθώς δεν είναι το κύριο μέρος της εργασίας αυτής και ο σκοπός είναι απλά να αναδειχθεί και να γνωστοποιηθεί ο πολιτιστικός και θρησκευτικός χαρακτήρας που ενδόθηκαν την περίοδο των Οθωμανών.

Η Οθωμανική κυριαρχία στην Αθήνα και στα περισσότερα μέρη της υπόλοιπης Ελλάδας διήρκησε τουλάχιστον τέσσερις αιώνες. Ένας πολιτισμός με διαφορετικό θρησκευτικό και πολιτισμικό υπόστρωμα άφησε έντονα τα σημάδια του σε έναν τόπο όπου άνθισε ο Ορθόδοξος Χριστιανισμός και αποτέλεσε την πνευματική μήτρα αυτού. Η επαφή Ισλάμ και Χριστιανισμού μετά από τόσους αιώνες συνύπαρξης Χριστιανών και Μουσουλμάνων επηρέασε και την υλική κληρονομιά της σημερινής πρωτεύουσας της Ελλάδας. Τεμένη, χαμάμ, βρύσες και οικίες είναι μερικά μόνο από τα μνημεία που σήμερα σώζονται – κυρίως στο κέντρο της πόλης – και τα πιο σημαντικά από αυτά θεωρούμε πως αξίζει να παρουσιαστούν σε όποιον από το αναγνωστικό κοινό επιθυμεί να μάθει την ιστορία της πόλης, στην οποία κατοικεί, χωρίς υπερβολές και εξωραϊσμό του παρελθόντος.

Για την περάτωση της εν λόγω εργασίας, πέραν της έρευνας σε πρωτογενείς πηγές και δευτερεύουσα βιβλιογραφία, διεξήγαμε και αυτοψίες, ενώ σημαντικές πληροφορίες αντλήσαμε και από το διαδίκτυο με δεδομένο πως οι σχετικές πληροφορίες και η Ελληνόγλωσση τουλάχιστον βιβλιογραφία για τα υλικά τεκμήρια που μας άφησαν πίσω τους οι Οθωμανοί είναι πολύ περιορισμένη και διάσπαρτη. Προσπαθήσαμε να αναδείξουμε τη λησμονημένη πραγματικότητα, να κοιτάξουμε την Ιστορία κατάματα και να προσφέρουμε την αλήθεια όπως εκείνη είναι ή είναι δυνατόν

³<https://www.in2life.gr/delight/goingout/article/375282/h-athhna-ton-othomanon-voltes-se-mia-xehasmenh-istoria.html> (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 23.1.2020)

να παρουσιαστεί πιο αντικειμενικά. Κατά την διεξαγωγή της έρευνάς μας αντιμετωπίσαμε αρκετά προβλήματα ως προς αυτό. Δυστυχώς, το κύμα εθνικιστικών ιδεολογημάτων που σάρωσε τις Ευρωπαϊκές χώρες από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα μέσα σε ένα πλαίσιο εθνικής και θρησκευτικής «καθαρότητας» και ομοιογένειας, δεν μας άφησε πολλά «διαφορετικά» υλικά μνημεία όρθια σήμερα.

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία θα επικεντρωθεί κυρίως στη θρησκευτολογική και ιστορικό – πολιτιστική προέκταση της Οθωμανικής εξουσίας και του Οθωμανικού πολιτισμού στην πρωτεύουσα και θα περιγράψει τα όποια Οθωμανικά μνημεία επιβιώνουν σήμερα σε αυτήν. Σκοπός δεν είναι μόνο η περιγραφή των προαναφερθέντων μνημείων. Βασική στοχοθεσία της εργασίας αποτελεί και η ενημέρωση του αναγνώστη σχετικά με μια λησμονημένη πτυχή της ιστορίας του και η ευαισθητοποίησή του αναφορικά με την υλική του πολιτιστική κληρονομιά του, ανεξαρτήτως του ποικίλου και διαφορετικού πολιτιστικά φορτίου που εκείνη φέρει. Για το λόγο αυτό θα θιγούν ζητήματα πολιτισμικής ετερότητας, τα οποία δεν γίνεται να μην συνυφασθούν με τους ισλαμικού κυρίως θρησκευάτος πρόσφυγες πολέμου που καταφθάνουν στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια. Ζητήματα διαπολιτισμικότητας στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα, διαφορετικής κουλτούρας, θρησκευτικής ετερότητας και ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελούν θεματικές που πρέπει να απασχολήσουν την πολιτική ηγεσία του τόπου αλλά και τον μέσο Έλληνα. Με δεδομένο αυτό αφιερώνεται λίγος χώρος στην εργασία σχετικά με την εκπαίδευση που πρέπει σήμερα το σχολείο να δίνει στα παιδιά, με σκοπό να γίνει κατανοητή η πολυπολιτισμικότητα και τα πλεονεκτήματα που μπορεί να μεταδώσει στον χώρο του Πολιτισμού. Η κοινωνία μετεξελίσσεται μέσα σε ένα κλίμα ζύμωσης διαφορετικών τρόπων συμπεριφοράς και διαφορετικών νοοτροπιών και κουλτούρας. Άλλωστε ο Φιλελευθερισμός τον οποίο πολιτικά ασπαζόμαστε υπερασπίζεται την αξιοπρέπεια, τα αναφαίρετα δικαιώματα και τις ελευθερίες του ανθρωπίνου προσώπου απέναντι στα συμφέροντα του απρόσωπου συνόλου.⁴ Το «ξένο» σε οποιαδήποτε μορφή του επομένως, είτε υλική, είτε γλωσσική, είτε πνευματική - θρησκευτική κ.τ.λ., και εφόσον αξιοποιηθεί κατάλληλα σε εκπαιδευτικό πλαίσιο έχει τις δυναμικές να συμπεριληφθεί σε μια κοινωνία διαφορετική από αυτό.

⁴<http://booksjournal.gr/slideshow/item/2372-h-theologiki-antistasi-stiw-apolytes-sxetikotites-kai-tiw-sxetikes-apolytotites> ((ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 3.8.2020)

Για όλους αυτούς τους λόγους μας απασχόλησαν ζητήματα πολιτιστικής διαχείρισης, πολυπολισμικότητας και πολυθρησκευτικότητας, τα οποία θα θίξουμε χωρίζοντας την εργασία σε δύο κύρια σκέλη με προεκτάσεις όμως και στον χώρο των πολύ επίκαιρων και ευαίσθητων ζητημάτων που σχετίζονται με τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και σε αυτόν της Εκπαίδευσης.

Οι παραπάνω αναφορές θα γίνουν καθώς επιθύμησα να συνδυάσουμε τις προπτυχιακές μου σπουδές πάνω στην Μουσειολογία με την επιστήμη της Θρησκευσιολογίας και κατ' επέκταση με την Θρησκευτική Τέχνη, η οποία είναι η ειδίκευσή μου, λαμβάνοντας σαν δεδομένο ότι η κάθε θρησκεία δημιουργεί και συμπληρώνει έναν πολιτισμό και χωρίς να αρνηθούμε πως το Ισλαμικό θρησκευτικό σύστημα έδωσε με την τέχνη του και την κουλτούρα του κάτι το διαφορετικό, το οποίο επιβιώνει μέχρι σήμερα σε πολλές καθημερινές συνήθειες των Νεοελλήνων. Πολιτισμός άλλωστε με την σημερινή έννοια δεν είναι μόνο η τέχνη ή τα μνημεία, αλλά και ο σεβασμός των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, τα ήθη και τα έθιμα ενός τόπου, η συμπεριφορά και οι συνήθειες ενός λαού, η στάση του στα καθημερινά προβλήματα, οι διατροφικές του συνήθειες κ.ά. Πέραν αυτών, η ανάπτυξη του τουρισμού, από τον οποίο η χώρα μας έχει πολλά οικονομικά οφέλη ετησίως, επιτάσσει να προβάλλουμε τις πτυχές όλων των περιόδων της ιστορικής μας μνήμης ώστε να επιβιώνει η διδαχή της μνήμης της ιστορίας και να υπάρχει αντικειμενικότητα.

Στην εν λόγω εργασία έχει περιληφθεί ειδικό κεφάλαιο σχετικά με την πολιτιστική διαχείριση και την αναγκαιότητα διατήρησης της Οθωμανικής υλικής πολιτιστικής κληρονομιάς στην Ελλάδα πριν προβούμε στην παρουσίαση των Οθωμανικών μνημείων που μας ενδιαφέρουν. Ο εκπαιδευτικός ρόλος των μνημείων και των μουσείων άλλωστε μέσα από την επιστήμη της Μουσείοπαδαγωγικής καθίσταται όλο και πιο υπολογίσιμος σήμερα, με την Θρησκευσιολογική επιστήμη να εμπλέκεται και να φωτίζει τα ζητήματα των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων μέσα σε ένα ταχέως παγκοσμιοποιούμενο οικονομικά – κοινωνικά και πολιτισμικά κόσμο.

Ο Ισλαμικός φανατισμός στην πολιτική σκακιέρα, η θέση της γυναίκας σε πολλές ακραιφνείς Μουσουλμανικές χώρες, η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων στην Δύση, τα μνημεία που εκείνοι άφησαν και αφήνουν στην Ευρώπη, οι πολιτικές και κοινωνικές υποχρεώσεις τους στα Χριστιανικά περιβάλλοντα κ.ά. αποτελούν θεματικές που συνιστούν άυλες κοινωνικές ή πολιτικές εκφάνσεις που επηρεάζονται από την θρησκεία άμεσα. Η συνολική συμπεριφορά που θα επιδείξουμε σαν χώρα απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα το οποίο αναπροσδιορίζει πολλές από τις

προτεραιότητές μας θα φανεί μέσα από την υποδοχή, αποδοχή και την εκπαίδευση που οι αρμόδιοι φορείς και εμείς οι ίδιοι είμαστε αναγκασμένοι εκ των πραγμάτων να παράσχουμε.

Ο πολιτισμός σήμερα προστατεύεται στο σύνολό του ως αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης δημιουργικότητας ανεξάρτητα από την θρησκεία ή την τοπική κουλτούρα με την οποία συγχέεται. Η αισθητική ενός μνημείου και το κέρδος που μπορεί αυτό να αποφέρει την σημερινή εποχή του οικονομικού φιλελευθερισμού νομίζω πως αποτελούν επαρκείς λόγους για τη συντήρηση και την διαφύλαξή του. Αλλά σε τι συνίσταται το Ισλαμικό δόγμα, ποια η διαμορφωθείσα κουλτούρα του και σε τι ακριβώς πιστεύουν οι πιστοί του με δεδομένο ότι οι πολιτικοί πολλών μουσουλμανικών κρατών συνήθως λαμβάνουν υπόψη τους και το θρησκευτικό πιστεύω;

Μορφολογικά στην παρούσα μεταπτυχιακή τελική εργασία θα περιγράψουμε όσο γίνεται πιο συμπυκνωμένα το Ισλάμ και τις βασικές διδαχές του χωρίς να παραλείψουμε λίγα εισαγωγικά λόγια και για τον προφήτη του τον προφήτη Μωάμεθ, του οποίου η ζωή αποτελεί μέχρι και σήμερα υπόδειγμα βίου για εκατομμύρια μουσουλμάνους ανά τον κόσμο. Στη συνέχεια θα αναφερθούν ιστορικά στοιχεία σχετικά με εμφάνιση των Οθωμανών Τούρκων στην Αθήνα και κυρίως θα προβούμε σε περιγραφή των υλικών πολιτιστικών τεκμηρίων που άφησαν πίσω τους στην πόλη. Ένας από τους σκοπούς της εργασίας είναι να συγκεράσουμε το θρησκευτικό φαινόμενο του Ισλάμ με αυτό του πολιτισμού που η εν λόγω πίστη έφερε σε μια εδαφική επικράτεια με διαφορετικό θρησκευτικό και πολιτιστικό υπόστρωμα. Η συγγραφή αυτή θα λάβει και προεκτάσεις όπου εμπλέκονται ζητήματα δικαιωμάτων ανθρώπων με διαφορετική πίστη και κουλτούρα και που τόσο πολύ σήμερα επηρεάζουν τις Δυτικές κοινωνίες και τη στάση τους απέναντι στις ποικίλες μειονοτικές και ετερογενείς πολιτισμικές ομάδες που φιλοξενούν στους κόλπους τους.

Ευχαριστώ θερμά για την πολύτιμη αρωγή της καθ' όλη την διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κ. Λιαντίνη – Νικολακάκου Διοτίμα που χωρίς την βοήθειά της στον τομέα της Τέχνης και ευρύτερα της Θρησκευσιολογίας δεν θα μπορούσα να φέρω εις πέρας τη πραγματοποίηση του έργου μου.

Το ακόλουθο σχήμα παρουσιάζει συμπυκνωμένα τις έννοιες και τις προτάσεις που θίγονται στην παρούσα εργασία.

Το εν λόγω σχεδιάγραμμα αναφέρεται στην μοναδικότητα κάθε πολιτισμού και θρησκείας, τα οποία συνοδεύονται από τον σεβασμό του χαρακτήρα κάθε λαού, την διαμορφωμένη κουλτούρα του και την προσωπικότητα του κάθε ατόμου στον 21^ο αιώνα κυρίως. Δυστυχώς όμως ο σεβασμός της ανθρώπινης προσωπικότητας, αν και πέρασε μέσα από ποταμούς αίματος και αγώνων, σήμερα δεν είναι δεδομένος από πολλούς. Δουλειά της επιστήμης της Θρησκευσιολογίας και των επιστημών Πολιτισμού σήμερα είναι να προφυλάξουν συν τοις άλλοις την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Η Θρησκεία και η Τέχνη στην κάθε της μορφή αποτελούν οικουμενικά φαινόμενα στην Ιστορία της Ανθρωπότητας και ο άνθρωπος μέσα από την πίστη του στο Θεό άντλησε έμπνευση και πνευματική συγκίνηση στην δημιουργική δραστηριότητά του. Το θρησκευτικό βίωμα και η καλλιτεχνική δημιουργία αποτέλεσαν τις πιο παλιές μορφές πολιτιστικής έκφρασης του ανθρώπου, ενώ οι μύθοι και η λατρευτική ζωή που παρέχουν οι θρησκείες στο θεματολόγιο των καλλιτεχνών μπορούν να προκαλέσουν αισθητική συγκίνηση που με την σειρά της μπορεί να προκαλέσει θρησκευτική συγκίνηση, ιδιαίτερα όταν σκεφτούμε πως ο άνθρωπος είναι δύσκολο να θρησκέψει αφηρημένα⁵.

Αναφορικά στο Ισλάμ όμως και την πολιτισμική ετερότητα που φέρει αυτό ιστορικά, δεν γίνεται να μην αναφέρουμε λίγα πράγματα πιο συγκεκριμένα σχετικά με τις σχέσεις Πολιτισμού – Θρησκείας και με το πως οι ιστοί τους διαπλέκονται μέσα στους αιώνες. Θεωρώ πως έτσι θα μας είναι απλούστερο να αντιληφθούμε πρώτον τον διαφορετικό χαρακτήρα των υλικών κατάλοιπων της Τουρκοκρατίας και το πολιτισμικό / θρησκευτικό φορτίο που αυτά μεταφέρουν, αλλά επίσης θα κατανοήσουμε και καλύτερα τη μοναδικότητά τους ως διαφορετικά πολιτιστικά τεκμήρια.

Όποιος ορισμός σχετικά με τον Πολιτισμό και αν δοθεί από τους ειδικούς είναι πολύ δύσκολο να αγνοηθεί η παράμετρος και ο ρόλος του θρησκευτικού φαινομένου στην πολιτιστική έκφραση. Σημαντικό ρόλο στην πολιτισμική κατανόηση της θρησκείας είχαν οι διαχρονικές ανάγκες του εξαγιασμού των ιδανικών και των συμπεριφορών που η ίδια η θρησκεία, μια κοινωνία αλλά και ο ίδιος ο άνθρωπος υμνεί

⁵ Αντουράκης, Β. Γεώργιος, Χριστιανική Τέχνη Δύσεως: Περίγραμμα Ιστορίας Τέχνης και Ορολογία, σ. 659, 662, εκδ. Γ. Β. ΑΝΤΟΥΡΑΚΗΣ και Σ.Ι.Α. 2002

όπως για παράδειγμα είναι ο ηθικός βίος ή το αίσθημα δικαίου. Αυτή η τακτική βέβαια πολλές φορές λειτούργησε και λειτουργεί προς όφελος αποκλειστικά της ίδιας της θρησκείας ή των εκπροσώπων της με την ιεροποίηση νόμων που είναι αντίθετοι στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κάποιες φορές μάλιστα την θίγουν.

Η επιρροή του πολιτιστικού φαινομένου πάνω στο θρησκευτικό φαινόμενο δεν περιορίζεται μόνο στην (συν)δημιουργία μιας θρησκείας αλλά και στον τρόπο περιγραφής της (ειδικά όταν μιλάμε για αποκαλυπτική θρησκεία). Η ίδια η θρησκεία, η περιγραφή της και η έμπνευση που δίνει δεν αποτελούν μόνο πολιτισμικό προϊόν, αλλά και εργαλείο πολιτισμού χωρίς να εννοούμε τόσο τη συμβολή της στη γέννηση και την αύξηση ενός συγκεκριμένου πολιτισμού, όσο τη συμμόρφωση στις απαιτήσεις και τις ανάγκες του. Η πολιτισμική έκφραση επομένως επηρεάζει το θρησκευτικό πιστεύω και το μεταβάλλει μέσα στο χρόνο με τα θρησκευτικά δόγματα συν τοις άλλοις να ερμηνεύονται ως πολύ καλές θεωρητικές αρχές και τα ιερά πρόσωπα να μεταβάλλονται σε πρότυπα σωτηρίας και πολιτισμικής έμπνευσης⁶.

Πολλές θρησκείες άλλωστε λειτούργησαν και ως αιτίες μεταλλαγής των δεδομένων πολιτισμού και κουλτούρας με τα αποτελέσματα να φαίνονται σε όλο το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων. Το θρησκευτικό φαινόμενο παίζει σπουδαίο ρόλο στην ιεροποίηση ολόκληρου του συστήματος πολιτισμικών αξιών με την κάθε θρησκευτική συμπεριφορά να μπορεί να θεωρηθεί και πολιτιστική.

Η πολιτισμική έκφραση της θρησκείας ενεργοποιείται σε δύο επίπεδα:

1. Στο εσωτερικό του ανθρώπου και
2. Στο κοινωνικό περιβάλλον σηματοδύοντας τη στάση και τις αντιλήψεις εκατομμυρίων ανθρώπων

Ως προς το ανθρώπινο εσωτερικό η θρησκεία δύναται να καλλιεργήσει αξίες αναφορικά με την προσωπικότητα, τις σκέψεις και τη συμπεριφορά μας με άμεσες συνέπειες και στην καλλιτεχνική έκφραση. Στον κοινωνικό τομέα η θρησκεία

⁶ Στο φαινόμενο εμφάνισης της κάθε θρησκείας εξάλλου – συμπεριλαμβανομένου και του Ισλάμ - υπάρχουν παραδείγματα αλληλοεπιρροής και αλληλεξάρτησης θρησκείας και τοπικού πολιτισμού με τις ανάλογες διαφοροποιήσεις και ποικιλοχρωμία

επηρεάζει θεσμούς και δράσεις πάντα σε συνάρτηση και με την ψυχосύνθεση του καθενός⁷.

Το θρησκευτικό φαινόμενο επομένως μπορεί να επηρεάσει κοινωνικούς θεσμούς και αυτό σε συνάρτηση με τις παγκόσμιες μετακινήσεις πληθυσμών για οικονομικούς και πολιτικούς λόγους είναι δυνατό να οδηγήσει στην δημιουργία πολυπολιτισμικών κοινωνιών συν τω χρόνω με ό,τι αυτό συνεπάγεται ποικιλοτρόπως. Τι όμως αφορά θεωρητικά και στην πράξη η πολυπολιτισμικότητα και ποια η σχέση της με την ανάδειξη και προβολή ιστορικών μνημείων και χώρων λήθης; Συνδυάζονται οι σημερινές πολιτισμικές και θρησκευτικές προσλαμβάνουσες ενός λαού με μνημεία των οποίων η ιστορία συνυφαίνεται με το τοπικό αίσθημα μη αποδοχής; Μπορούν τα υλικά απομεινάρια να αξιοποιηθούν εποικοδομητικά σε μια κοινότητα ευρεία ή μικρότερη;

⁷ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Β. ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Κοινωνιολογία της Θρησκείας, σ. 218 – 222, εκδ. ΓΡΗΓΟΡΗ, Αθήνα 2012

1. Οθωμανική Κληρονομιά και Ιστορία

1.1. Ο Μωάμεθ και η παράδοση του Ισλάμ

Ο Μωάμεθ, ο άνθρωπος που διαμόρφωσε μια θρησκεία και επηρέασε έναν ολόκληρο τρόπο σκέψης και τόσους πολιτισμούς και μεταξύ αυτών και τον Οθωμανικό με ό,τι αυτό συνεπάγεται αναφορικά με τους λαούς που οι Οθωμανοί υπέταξαν στο διάβα της ιστορίας τους. Ο τρόπος ζωής του και τα λόγια του έχουν ως ένα βαθμό σωθεί μέχρι τις μέρες μας και αποτελούν παράδειγμα μίμησης για κάθε ευσεβή μουσουλμάνο. Πρόκειται για τον προφήτη Μωάμεθ, για τον οποίο μερικές πληροφορίες αναφορικά με τον βίου του συμβάλλουν στη διαμόρφωση για μια ολοκληρωμένη εικόνα για το Ισλάμ.

Ο Προφήτης Μωάμεθ καταγόταν από μια εμπορική οικογένεια στην πόλη Μέκκα περίπου στο 570 μ.Χ. και ανήκε στη φυλή των Κουράις. Στα εικοσιπέντε του χρόνια και ορφανός από γονείς παντρεύθηκε την πλούσια χήρα Χαντζίτζα και γύρω στο 610 μ.Χ. η ανήσυχη θρησκευτικά φύση του αρχίζει να δέχεται τα πρώτα οράματα αποστολικής κλήσης από τον Αρχάγγελο Γαβριήλ στις ερημικές τοποθεσίες όπου πήγαινε για διαλογισμό. Για κάποιο διάστημα μιλάει για τις αποκαλύψεις και την προφητική του αποστολή μόνο στον άμεσο περίγυρό του χωρίς αυτό όμως να σημαίνει πως ο αριθμός των πιστών του δεν αυξανόταν σε αριθμό. Στο βαθμό που ο Μωάμεθ κέρδιζε οπαδούς η αντίδραση στο μήνυμα που εκείνος μετέφερε γινόταν όλο και σφοδρότερη. Αντιμετώπιζε κατηγορίες για ψεύδη και του ζητούνταν αποδείξεις για την προφητική του ιδιότητα.

Μέσα σε αυτό το κλίμα ανασφάλειας ο Μωάμεθ αναζήτησε καταφύγιο σε νέους τόπους και το βρήκε στην πόλη Μεδίνα η οποία απείχε 400 χιλιόμετρα από τη Μέκκα. Οι οπαδοί του θα αρχίσουν να εγκαθίστανται εκεί, ενώ το 622 μ.Χ. και ο ίδιος ο Μωάμεθ με τον σύμβουλό του Αμπού Μπακρ θα καταφύγουν μυστικά στην πόλη της Μεδίνας. Το πολύ σημαντικό αυτό γεγονός ονομάζεται Χίτζρα που σημαίνει φυγή (Εγίρα) και θα αποτελέσει την αρχή της Ισλαμικής εποχής. Στα δέκα χρόνια εξορίας του στην Μεδίνα ο Μωάμεθ θα συνεχίσει να δέχεται αποκαλύψεις και αφού καταγράφηκαν αυτές – μαζί με τα λόγια και τις πράξεις του (Χαντήθ) – αποτελούν μέρος της ιερής μουσουλμανικής παράδοσης και συνιστούν τον κώδικα συμπεριφοράς στην καθημερινότητα ενός πιστού μουσουλμάνου. Μετά από προκλήσεις και αποστολές τιμωρίας του Μωάμεθ στα αντίπαλα караβάνια της Μέκκας κυρίως, οι δύο

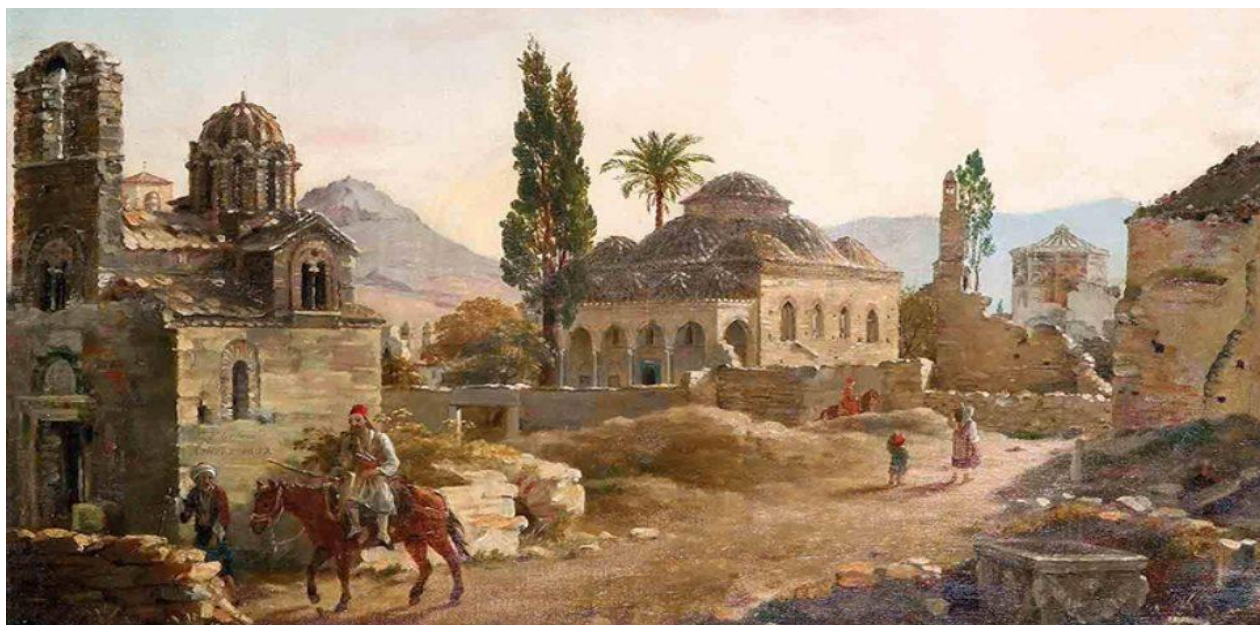
πόλεις θα οδηγηθούν σε πόλεμο μεταξύ τους ο οποίος θα οδηγήσει σε διαπραγματεύσεις για τον προσηλυτισμό των Μεκκανών. Τελικά ο στρατός του Μωάμεθ θα καταλάβει τη Μέκκα η οποία θα μεταβληθεί σε πόλη προσκυνήματος (Χατζ) για όλους τους μουσουλμάνους και σε πόλη προσανατολισμού όταν εκείνοι προσεύχονται (κιμπλάχ). Έχοντας μετατρέψει τον Ισλαμισμό σε μια μεγάλη εν δυνάμει θρησκεία ο Μωάμεθ θα πεθάνει το 632 μ.Χ. στη Μεδίνα χωρίς αρσενικό απόγονο.⁸

Ως προς το πολύ σχετικό και διαφωτιστικό θρησκευτικό σκέλος, ας αναφερθεί πως ο προφήτης Μωάμεθ δεν υπήρξε μόνο απλός προφήτης για τους πιστούς του, αλλά και αναμορφωτής του λαού του με κοσμικές και θρησκευτικές εξουσίες. Με το αρχηγικό του πνεύμα ήθελε να θέσει νόμους στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο και να φροντίσει στην επίλυση πολλών ζητημάτων που ανέκυπταν, όπως για παράδειγμα ήταν η απονομή δικαιοσύνης, τα δημόσια οικονομικά, η απονομή των λαφύρων μετά από συγκρούσεις, η θέση των υποταγμένων στην κυριαρχία του Ισλάμ λαών κ.ά. Όλα αυτά τα ζητήματα ρυθμίστηκαν κάτω από την επιβολή των εντολών του Θεού όπως διατυπώθηκαν μέσα στο Κοράνιο. Από ιστορικής πλευράς, οι νόμοι και οι κανόνες του Μωάμεθ ήταν πολύ καλύτεροι απ' όσο μπορούσε να φανταστεί ποτέ ο Άραβας νομάς και ακριβώς αυτοί οι νόμοι και οι νομικές διατάξεις τον εμφάνισαν και τον καθιέρωσαν στο ιστορικό προσκήνιο⁹ και δικαιολογούν τον αντίκτυπο του Οθωμανικού πολιτισμού στον ευρύτερο Βαλκανικό χώρο αλλά και στην Ελλάδα ειδικότερα.

⁸ Eliade, Mircea – Couliano, P. Ioan, Λεξικό των Θρησκειών, σ. 172 – 173, 2016

⁹ Μαλτέζος, Γεώργιος, Μνημεία Τουρκοκρατίας Αθηνών, σ. 85 – 86, 89 – 90, εκδ. ΧΑΡΑΛ. ΣΠΑΝΟΣ, Αθήνα 1960

1.2. Η Οθωμανική κληρονομιά στα Βαλκάνια



Κατά την επιβολή της Οθωμανικής ηγεμονίας στην Αθήνα οι τέσσερις αιώνες κυριαρχίας στην πόλη άφησαν ανεξίτηλο το σημάδι τους στα μνημεία της και επηρέασαν την κουλτούρα και τις καθημερινές συνήθειες των ντόπιων, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως μετά την απελευθέρωση αποδόθηκε ο ανάλογος σεβασμός στα Οθωμανικά υλικά κατάλοιπα. Οι εθνικιστικές ιδεολογίες που τον 19^ο αιώνα κατέκλυζαν την Ευρώπη και έφτασαν και στον Ελλαδικό χώρο, σε συνδυασμό με τα αιματηρά γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 και την σκλήρυνση της πολιτικής στάσης της Υψηλής Πύλης απέναντι στους υπόδουλούς της, αποτέλεσαν λιγότερο ή περισσότερο τις κυριότερες αιτίες μεγάλου περιορισμού ενός αξιόλογου κεφαλαίου της ιστορικής μνήμης της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας.

Στο ιστορικό σκέλος, πριν ακόμα καταληφθεί η Αθήνα από τους Οθωμανούς είχε πάψει προ πολλού να είναι ανεξάρτητη. Μετά τους Φράγκους και τους Καταλανούς, οι τελευταίοι ηγεμόνες της πόλης ήταν οι Φλωρεντινοί Acciaiolì. Οι Οθωμανοί κατέλαβαν την Αθήνα το 1456 χωρίς αυτό να σημαίνει πως πιο πριν δεν είχαν πραγματοποιηθεί επιδρομές τους στην Αττική. Από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα ο Γιακούμπ Πασά (Yakub Pasa) και ο Εβρενός Πασάς ή σύμφωνα με άλλους ο Τιμουρτάς Πασά (Timurtas Pasa) με τα στρατεύματά τους λεηλάτησαν την Αθήνα, χωρίς να αποκλείεται η καταβολή φόρου υποτέλειας από τους Λατίνους ηγεμόνες προς τον Σουλτάνο. Το καλοκαίρι του 1456 ο Σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ ήρθε στην πόλη με σκοπό την κατάληψή της, αν και βέβαια οι απόψεις σχετικά με τον χρόνο και τρόπο

περάσματος της Αθήνας στα Οθωμανικά χέρια δίστανται. Παρ' όλα αυτά είναι αρκετά σίγουρο από της ιστορική έρευνα πως στις αρχές του θέρους του 1456 ο δούκας Franco Acciaiolli παρέδωσε τα κλειδιά της πόλης στους νέους ηγεμόνες της με αντάλλαγμα την Θήβα και την Βοιωτία. Επιπλέον δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν προηγήθηκε πολιορκία της Αθήνας πριν την παράδοσή της.

Ο θαυμασμός του σουλτάνου Μωάμεθ για την ιστορία και τα μνημεία της Αθήνας είναι γνωστός και ίσως αυτός ήταν ο λόγος που παραχωρήθηκαν στους κατοίκους της πόλης ιδιαίτερα προνόμια και δεν καταστράφηκαν οι Βυζαντινοί ναοί της. Η Αθήνα των Οθωμανικών χρόνων (1456 – 1833) αποτέλεσε ένα μεγάλο σχετικά και οικονομικά ισχυρό αστικό κέντρο. Ο 16^{ος} αιώνας ήταν εποχή ακμής της πόλης των Αθηνών σε πολλούς τομείς της καθημερινότητας, με την απογραφή του πληθυσμού τα χρόνια 1520 – 1530 να αποδεικνύει πως η Αθήνα αποτελούσε την τέταρτη μεγαλύτερη πόλη των Οθωμανικών Βαλκανίων μετά την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, την Αδριανούπολη και τη Θεσσαλονίκη.¹⁰

Μια σημαντική υπόμνηση σήμερα αποτελεί πως με σουλτανικό φερμάνι απαγορεύθηκε η καταστροφή αρχαίων μνημείων εφόσον μετά την κατάκτηση της πόλης αυτά ανήκαν στον Σουλτάνο. Η Αθήνα στην αρχή υπαγόταν στη διοικητική περιφέρεια (σαντζάκι) του Ευρίπου με έδρα την Χαλκίδα και οι Χριστιανοί κάτοικοί της μπορούσαν να διατηρούν την πίστη τους εφόσον πλήρωναν κεφαλικό φόρο και δεν αποκτούσαν αξιώματα.

Στις αρχές του 16^{ου} αιώνα η Αθήνα ήταν τιμάριο του τοπικού καδή, ενώ αργότερα εξαρτήθηκε από τον αρχιευνούχο του Χαρεμιού ο οποίος μπορούσε να διορίσει και τον βοεβόδα της πόλης.

Τέλος, από τον 17^ο αιώνα εκδηλώθηκε το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων περιηγητών, ενώ το 1667 την επισκέφθηκε ο σπουδαίος περιηγητής Ελβιγιά Τσελεμπί, ο οποίος με το έργο του διασώζει την εικόνα της πόλης πριν την καταστροφή της από τον Βενετσιάνο Μοροζίνι χωρίς μάλιστα να παραλείψει να αναφέρει τα μνημεία της και να σχολιάσει τις σχέσεις μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων και τις συνήθειές τους. Η Αθηναϊκή κοινωνία της Οθωμανικής περιόδου αποτελούνταν από τέσσερις τάξεις, βάσει της καταγωγής και της οικονομικής κατάστασης των μελών της. Έχουμε:

¹⁰ Πασχάλης, Ανδρούδης, Η πρώτη Οθωμανική τέχνη και αρχιτεκτονική στην Ελλάδα (14^{ος} – 16^{ος} αιώνας), σ. 703 – 704, εκδ. Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη

1. Τους άρχοντες, δηλαδή τους γαιοκτήμονες και τους ιδιοκτήτες εργαστηρίων από τους οποίους προέρχονταν οι δημογέροντες με ετήσια θητεία,
2. Τους νοικοκυραίους οι οποίοι ήταν οι ιδιοκτήτες γης,
3. Τους παζαρίτες οι οποίοι αποτελούσαν τους εμπόρους και τους βιοτέχνες και
4. Τους ζωτάρηδες οι οποίοι ήταν οι φτωχοί αγρότες των περιχώρων της πόλης.¹¹

Αναφορικά με το αγνοημένο πνευματικό σκέλος της Οθωμανικής παρουσίας στον Ελλαδικό χώρο πρέπει να γίνουν κάποιες διευκρινήσεις προκειμένου να γίνει αντιληπτή η πνευματική και πολιτισμική προσφορά και συνεισφορά των Οθωμανών στην Ελληνική παράδοση και ιστορία. Σύμφωνα με τον P. Sugar εξάλλου, συγκριτικά με τους υπόλοιπους Ευρωπαίους Χριστιανούς υπηκόους που ήταν υποτελείς των Οθωμανών, οι Έλληνες απόλαυσαν αρκετά προνόμια από τους κατακτητές.¹²

Η παρουσία ενός αλλόθρησκου κατακτητή δεν γίνεται να είναι μόνο αρνητική. Στην προς μελέτη περίπτωση μάλιστα η Οθωμανική παρουσία ιστορικά και κοινωνικά συνδέεται με τους μεγάλους μετασχηματισμούς που οδήγησαν τις κοινωνίες της Ανατολικής Μεσογείου από το Μεσαίωνα στους Νεότερους χρόνους και οι μη μουσουλμάνοι υποτελείς των Οθωμανών Σουλτάνων βρίσκονταν και προστατεύονταν υπό το καθεστώς των ζιμί χωρίς να υποχρεώνονται σε εξισλαμισμό. Οι εθνικοί προσδιορισμοί ήταν σαφώς κάτι το άγνωστο μέσα στο Οθωμανικό κράτος με την θρησκεία να παίζει βαρύνουσα σημασία στην κοινωνική διάκριση των κατοίκων της. Πολιτιστικά και μόνο η λεπτομέρεια αυτή έχει μεγάλη σημασία. Οι σχέσεις μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων κατά κανόνα φαίνεται να ήταν ομαλές με το νόμο να έδινε δικαιώματα στους δεύτερους ακόμα και αν το καθεστώς των ζιμί κατέτασσε τους μη Χριστιανούς και τους Εβραίους σε πολίτες δεύτερης κατηγορίας και τους υποχρέωνε να καταβάλλουν σε αντάλλαγμα ειδικό κεφαλικό φόρο στο κράτος.

Οι Μουσουλμάνοι στην Ελλάδα ανέπτυξαν πλούσια πνευματική ζωή η οποία όμως σήμερα ερευνάται και παραμένει εν πολλοίς άγνωστη στο ευρύ κοινό. Μεταξύ

¹¹ Γιοχάλας, Θανάσης – Καφετζάκη, Τόνια, Αθήνα, ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία, σ. 20 – 22, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ» - Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ και ΣΙΑΣ Α.Ε., ΑΘΗΝΑ 2014

¹² Sugar, P.F., Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική κυριαρχία (1354 – 1804), τόμος Β', σ. 263, εκδ. Σμίλη, ΑΘΗΝΑ 1994

των μελών της ανώτερης τάξης - και χωρίς να απουσιάζει το σώμα των Γενίτσαρων - υπήρχε μεγάλη λογοτεχνική παραγωγή, ενώ σημαντικές βιβλιοθήκες στόλιζαν ιδιωτικές οικίες και τεκέδες με πολλές πόλεις να αποτελούν τη μήτρα γνωστών ποιητών. Υπάρχουν επίσης ενδείξεις ότι μέλη της ανώτερης πνευματικής και κοινωνικής τάξης γνώριζαν δύο γλώσσες (χωρίς να αναφερθούμε στις «λόγιες» γλώσσες των Αραβικών και των Περσικών), ενώ στο σκέλος της αρχιτεκτονικής που έχει το δικό του καλλιτεχνικό ενδιαφέρον, τα κτίρια που άφηναν το στίγμα τους στην Οθωμανική πόλη ήταν δημόσιου χαρακτήρα: τζαμιά, μεντρεσέδες, ιμαρέτια (χώροι δηλαδή εστίασης, μαγειρία και συσσίτια), χαμάμ, μπεζεστένια (χαμηλές σκεπαστές αγορές), χάνια, πανδοχεία, και οικήματα ανώτερων διοικητικών υπαλλήλων. Η οικοδόμηση τέτοιων κτιρίων γινόταν με πρωτοβουλία του Σουλτάνου και των ανώτερων αξιωματούχων του κράτους, ενώ επειδή τα κτίρια αυτά στήριζαν και την οικονομία των επαρχιών και προήγαγαν την κοινωνική ζωή, η ίδρυσή τους αποτελούσε παράγοντα Σουλτανικής νομιμοποίησης με τον μέγα αυθέντη να παρουσιάζεται ως προστάτης και ευεργέτης πόλεων. Δεν πρέπει άλλωστε να λησμονούμε πως όταν το τοπίο μιας πόλης λάμβανε «Οθωμανικά» χαρακτηριστικά, αυτές και οι κάτοικοί τους ενσωματώνονταν στην νέα πολιτική πραγματικότητα και βαθμιαία την αποδέχονταν.

Τέλος και σχετικά με την αρχιτεκτονική παραγωγή, η Οθωμανική παράδοση ενσωματώνει και επηρεάζεται από τις παραδόσεις των πολιτισμών της Χριστιανικής και Ισλαμικής Ανατολής και της Μεσογείου σε μια περίοδο που εκτείνεται από τον 7^ο μέχρι τον 12^ο αιώνα αναπτύσσοντας τον δικό της καλλιτεχνικό χαρακτήρα. Οι Οθωμανοί βασίστηκαν στην τέχνη των Αραβο – Ισλαμικών δυναστειών των Αββασιδών, Φατιμιδών κ.ά., χωρίς όμως να αγνοήσουν και τις Χριστιανικές καλλιτεχνικές παραδόσεις των τόπων της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής.¹³

Τα πιο πολλά Οθωμανικά κτίρια μνημειακής φύσης εξυπηρετούσαν θρησκευτικούς ή φιλανθρωπικούς στόχους, ενώ για τη λατρεία υπήρχαν πολλοί μικρού μεγέθους οίκοι προσευχής σε συνοικίες προς διευκόλυνση της προσευχής των πιστών.

Επίσης, δεν απουσίαζαν στις μεγάλες πόλεις σχολεία όπου οι μαθητές και υποψήφιοι δικαστές μάθαιναν Ισλαμική θεολογία και Ισλαμικό δίκαιο, ενώ βιβλιοθήκες συντηρούσαν και φιλοξενούσαν σημαντικούς αριθμούς χειρογράφων με πρόσβαση ανοιχτή στο κοινό. Πανδοχεία προς εξυπηρέτηση των ταξιδιωτών και

¹³ Επιμέλεια έκδοσης: Μπούσκαρη, Έρση, Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, σ. 33, 42 – 43, 45, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, 2009

αξιωματούχων, νοσοκομεία και σεμπίλ τα οποία αποτελούσαν κομψά περίπτερα στην άκρη του δρόμου και εφοδίαζαν τους περαστικούς με νερό (ενώ σήμερα χρησιμοποιούνται για να πωλούν εφημερίδες, γλυκά και αναψυκτικά) είναι μερικοί τύποι μνημείων που θαυμάζονταν για την καλαισθησία τους.

Θεσμικά όλα αυτά τα κτίρια αποτελούσαν ευσεβή ιδρύματα (βακούφια)¹⁴ και το νομικό τους πλαίσιο ήταν καθορισμένο από το Ισλαμικό δίκαιο το οποίο είχε διαμορφωθεί κατά τον 7^ο και 8^ο αιώνα. Ευσεβή ιδρύματα μπορούσαν να δωρισθούν από άνδρες και γυναίκες αρκεί να ήταν απελεύθεροι και οι εκτάσεις και τα υπόλοιπα αγαθά δωρεάς να ανήκουν πλήρως στον δωρητή/ιδρυτή. Επιπλέον, οι πιο εύποροι κάτοικοι των πόλεων συνήθιζαν να δωρίζουν καταστήματα, λουτρά κ.ά. Στην περίπτωση έλλειψης χρημάτων ή διαφωνιών μεταξύ των διαχειριστών των κτιρίων, αυτά σε πολλές περιπτώσεις παραμελούνταν και κατέρρεαν ειδικά όταν επρόκειτο για τα μη επίσημα μνημεία της Αυτοκρατορίας¹⁵.

Τα πιο σημαντικά δημόσια κτίρια κατά την Οθωμανική περίοδο στην πόλη της Αθήνας ήταν το Διοικητήριο και η κατοικία του βοεβόδα στην Ν.Δ. πλευρά της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, το κτίριο της Δημογεροντίας μέσα στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού, το τελωνείο, επίσης μέσα στη Βιβλιοθήκη, το κτίριο των Φυλακών, η έδρα του Καδή στην περιοχή του Κάτω Παζαριού (στη σημερινή συμβολή Πανδρόσου και Μνησικλέους), ενώ δυτικά του Παρθενώνα βρέθηκαν τα ερείπια ενός λουτρού – χαμάμ. Επίσης δεν απουσίαζαν ούτε τα Οθωμανικά εκπαιδευτήρια, των οποίων η θέση δυστυχώς δεν μας είναι γνωστή¹⁶.

¹⁴ Ο Faroqhi μας πληροφορεί πως ο θεσμός του «βακουφιού» βάσει της άποψης πολλών θεολόγων υφίσταται ήδη από την εποχή του Προφήτη Μωάμεθ.

¹⁵ Faroqhi, Suraiya, Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Από τον Μεσαίωνα ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, σ. 172 – 175, 177, ΕΞΑΝΤΑΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε. Αθήνα 2000

¹⁶ Γιοχάλας, Θανάσης – Καφετζάκη, Τόνια, Αθήνα, ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία, σ. 599 – 600, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ» - Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ και ΣΙΑΣ Α.Ε., ΑΘΗΝΑ 2014

1.3 Τα Οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα και η τυπολογία τους

Τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του Οθωμανικού πολιτισμού στην Ελλάδα, είτε πρόκειται για κοσμικά, είτε για θρησκευτικά κτήρια ανήκουν στην περίοδο που αρχίζει πριν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς τον 15^ο αιώνα και ολοκληρώνεται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, με την σταδιακή κατάληψη των Ελληνικών πόλεων να παίζει ρόλο στον αριθμό των μνημείων που μας άφησαν πίσω τους οι Μουσουλμάνοι. Για παράδειγμα όσο πιο βόρεια πάει κάποιος στην Ελλάδα και εγγύτερα στο κέντρο του Οθωμανικού κράτους, τόσο πιο πολλά και ποικίλων τύπων μνημεία συναντά, ενώ η ανάκτηση περιοχών που ενσωματώθηκαν τελευταίες στο Ελληνικό κράτος επηρέασε και την πυκνότητα των μνημείων που μας έχουν διασωθεί συγκριτικά με τις περιοχές που απελευθερώθηκαν τον 19^ο αιώνα. Τα θρησκευτικής χρήσης κτίρια που μας έχουν σωθεί εξυπηρετούσαν τις θρησκευτικές ανάγκες των Μουσουλμάνων και πρόκειται για τεμένη, τεκέδες και μεντρεσέδες¹⁷:

Τα **τεμένη** ή **τζαμιά** δεν έχουν για τους Μουσουλμάνους την ιερότητα που έχουν οι εκκλησίες για τους Χριστιανούς, καθώς δεν αποτελούν τόπους ταφής αγίων προσώπων ή φύλαξης αγίων λειψάνων, ούτε χώρους ιερών τελετουργιών. Είναι μόνο τόποι προσευχής για τον πιστό αρκεί να είναι καθαρός στην ψυχή και το σώμα και να στρέφεται προς την ιερή πόλη της Μέκκας. Ο ρόλος των τζαμιών με λίγα λόγια είναι περισσότερο κοινωνικός και αποτελεί χώρο κηρύγματος κάθε Παρασκευή ή χώρο επίλυσης διαφορών.

Η ανέγερσή τους από τους Οθωμανούς ή η μετατροπή εκκλησιών σε τεμένη ήταν ζήτημα κυρίως πολιτικό. Σύμφωνα με το Κοράνιο, οι πόλεις που καταλαμβάνονταν με έφοδο αποτελούσαν λεία των κατακτητών με τις εκκλησίες να μετατρέπονται σε τεμένη χωρίς να απαιτούνται πολλές επεμβάσεις: αρκούσε η κατασκευή μιας κόγχης που λέγεται μιχράμπ προς την κατεύθυνση της Μέκκας και η τοποθέτηση ενός άμβωνα, του μινμπέρ. Εξωτερικά αργότερα κατασκευαζόταν και μιναρές για την κλήση των πιστών στην προσευχή με την πρόσβαση σε εκείνον να γίνεται είτε μέσα από το κυρίως τέμενος, είτε να αποτελεί ξεχωριστό κτίσμα. Η επιβολή του νέου και αλλόθρησκου ηγεμόνα συμβολιζόταν μέσω της ύπαρξης του τζαμιού και του μιναρέ. Οι πόλεις οι οποίες συνθηκολογούσαν ή παραδίδονταν διατηρούσαν τις

¹⁷ Τα στοιχεία του κεφαλαίου αντλήθηκαν από το έργο: Επιμέλεια έκδοσης: Μπρούσκαρη, Έρση, Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, σ. 47 – 50, 56 – 58, 60, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, 2009

εκκλησίες τους ως είχαν, άσχετα αν καταγράφηκαν περιπτώσεις, κατά τις οποίες πολλοί χριστιανικοί ναοί μετατράπηκαν με διάφορες προφάσεις αργότερα σε τεμένη.

Ο κύριος χώρος των τεμενών ήταν η αίθουσα προσευχής, ενώ ο τοίχος που συμβολίζει την κατεύθυνση προς τη Μέκκα ονομάζεται κίμπλε. Η προαναφερθείσα κόγχη διακοσμείται με επιμέλεια και επιγραφές στίχων παρμένων από το Κοράνι. Ο άμβωνας για το κήρυγμα είναι λίθινη ή ξύλινη κατασκευή με βαθμίδες που καταλήγουν σε κιβώριο καλυμμένο με θολίσκο ή πολυγωνικό στέγαστρο, ενώ πρέπει να αναφερθεί πως σε πολλά τεμένη υπήρχε και ξύλινο υπερώο όπου συνήθως πήγαιναν για προσευχή οι γυναίκες. Επίσης, η τοιχοδομία των τζαμιών είναι και αυτή επιμελημένη και μιμείται το πλινθοπερίκλειστο Βυζαντινό πρότυπο, ενώ στην Οθωμανική αρχιτεκτονική ο μιναρές έχει περισσότερο κομψές αναλογίες σε σχέση με την αρχιτεκτονική άλλων μουσουλμανικών λαών.

Στην Ελλάδα επικρατούν δύο τύποι τεμενών με παραλλαγές: η απλή τετράγωνη αίθουσα με τρούλο που αποτελεί τον πρώτο τύπο και είναι ο πιο συνηθισμένος στον Ελλαδικό χώρο και η σύνθετη τρουλαία αίθουσα που είναι ο δεύτερος τύπος.

Αναφορικά με τον πρώτο τύπο, τα τεμένη που ανήκουν σε αυτόν αποτελούνται από μια τετραγωνικής κάτοψης αίθουσα προσευχής με τρούλο. Ο τρούλος φέρεται επί πολυγωνικού τυμπάνου και εδράζεται στους τοίχους με τη μεσολάβηση ημιχωνίων ή σφαιρικών τριγώνων σε τέσσερα, έξι ή οκτώ σημεία στήριξης. Εξωτερικά καλύπτεται με φύλλα μολύβδου και στον τύπο αυτόν ανήκουν τα περισσότερα τεμένη της Ελλάδας όπως και πολλά άλλα στον Βαλκανικό και Μικρασιατικό χώρο. Το Φετιχιέ τζαμί, του οποίου λεπτομέρειες θα δοθούν πιο κάτω, ανήκει στην κατηγορία αυτή.

Τα τεμένη του δεύτερου τύπου αποτελούνται από μια κεντρική αίθουσα που επικοινωνεί με άλλους και πιο μικρούς χώρους. Εμφανίζεται σε τρεις παραλλαγές:

A. Η πρώτη αφορά τα τεμένη των οποίων οι χώροι αναπτύσσονται κατά πλάτος, **B.** η δεύτερη αφορά τεμένη των οποίων το μικράμπ στον κεντρικό χώρο προεξέχει της κάτοψης και εξωτερικά έχει ημικυκλική ή πολυγωνική μορφή και **Γ.** η τρίτη παραλλαγή αφορά τεμένη με κάτοψη ανεστραμμένου ταυ (T), και η οποία γνώρισε μεγάλη διάδοση στη Μικρά Ασία.

Οι **τεκέδες** στο Ισλάμ θεωρούνται χώροι ιεροί, καθώς στα συγκροτήματα των κτιρίων τους περιλαμβάνουν ταφικά μνημεία (turbe) των ιδρυτών τους και άλλων ιερών προσώπων. Πρέπει να αναφερθεί επίσης πως οι τεκέδες έχουν ιδρυθεί πολλές φορές σε θέσεις όπου προϋπήρχε ο τάφος ενός αγίου. Τα κτίρια αυτά προορίζονταν για την διαβίωση Μουσουλμάνων «μοναχών»: των επονομαζόμενων Δερβίσιδων, οι

οποίοι ανήκαν σε ποικίλα μυστικιστικά τάγματα, με τη δική τους δομή και κανόνες λειτουργίας. Επιπλέον, οι τεκέδες περιλάμβαναν μια σειρά κελιών, ένα χώρο συγκέντρωσης και προσευχής, ξενώνες και άλλα βοηθητικά κτήρια όπως στάβλους, φούρνους κ.τ.λ. Τα μαυσωλεία είναι τα πιο προσεγμένα οικοδομήματα των τεκέδων και κυρίως αυτά που διασώζονται χωρίς να παραλείπεται και η ύπαρξη νεκροταφείων.

Τα **ιεροδιδασκαλεία** ή **μεντρεσέδες** ήταν τα ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα που είχαν ως στόχο την παροχή θεολογικών αλλά και γενικότερων γνώσεων νομικών, μαθηματικών, ιατρικών κ.τ.λ. σε σπουδαστές. Οι απόφοιτοι διορίζονταν ως ιερείς (ιμάμηδες), ερμηνευτές του Ισλαμικού νόμου και του Κορανίου (μουφτήδες), ιεροδικαστές (καδήδες), ιεροκήρυκες (βαϊζήδες) και θεολόγοι – νομοδιδάσκαλοι (ουλεμάδες). Τα ιεροδιδασκαλεία στην Οθωμανική επικράτεια αποτελούνταν από μια σειρά μονόροφων ή διώροφων κελιών που διατάσσονταν γύρω από μια εσωτερική αυλή με περιμετρικές στοές και με μια κρήνη να υπάρχει στο κέντρο.

Τα Οθωμανικά μνημεία για αιώνες ολόκληρους συνυπήρχαν με τα μνημεία της αρχαιότητας και τα αμέσως επόμενά τους τηρώντας την αίσθηση του μέτρου και εναρμονιζόμενα με τις προτιμήσεις και των Ελλήνων που συνέβαλλαν στην κατασκευή τους ενθυμούμενοι τις δικές τους καλλιτεχνικές και πολιτιστικές καταβολές.

Τα **λουτρά** ή **χαμάμ** αποτελούσαν κτίρια κοινωφελούς χαρακτήρα που στόχευαν στην υγιεινή και την απόλαυση των λουόμενων. Βρίσκονταν τόσο στο κέντρο των πόλεων, όσο και στην ύπαιθρο χωρίς να παραλείπονται και τα ιδιωτικά λουτρά στα μεγάλα αρχοντικά σπίτια.

Τα δημόσια λουτρά ήταν τμήμα συγκροτημάτων θρησκευτικού, κοινωνικού και οικονομικού χαρακτήρα μέσα στις πόλεις με δεδομένο ότι η καθαριότητα αποτελούσε και αποτελεί βασικό στοιχείο της Ισλαμικής θρησκείας. Τα Οθωμανικά λουτρά στην Ελλάδα είναι κατασκευασμένα από τον 15^ο μέχρι τον 17^ο αιώνα και αποτελούνται:

1. Από μια τρουλαία αίθουσα (camekan), το αποδυτήριο δηλαδή, που θερμαινόταν χλιαρά προκειμένου να αλλάζουν εκεί οι λουόμενοι τα ρούχα τους και να στεγνώνουν τις πετσέτες τους. Η συγκεκριμένη αίθουσα διέθετε κάποιες φορές συντριβάνι και ξύλινο υπερώο με αποδυτήρια.
2. Από μια δεύτερη αίθουσα με μέτρια θερμοκρασία 20 – 30 βαθμών στην οποία το σώμα συνήθιζε στη ζέστη πριν περάσει στην Τρίτη και πιο ζεστή αίθουσα.

3. Από την ζεστή αίθουσα με θερμοκρασία 38 – 40 βαθμών και που στο κέντρο της το δάπεδο υψωνόταν αρκετά ώστε να σχηματιστεί η πέτρα του ομφαλού για να γίνει το μασάζ. Τέλος, στην αίθουσα αυτή υπήρχαν και γούρνες προκειμένου να πλυθούν οι πελάτες.

Τον 19^ο αιώνα κυριάρχησε η τάση επιστροφής στην κλασική Οθωμανική αρχιτεκτονική παράδοση με την κατασκευή μεγάλων λουτρών και αιθουσών αποδυτηρίων που ακολουθούν πρότυπα αστικής αρχιτεκτονικής.

Τα **σχολεία** χρησίμευαν για τη στοιχειώδη εκπαίδευση των μικρών Μουσουλμάνων. Βρίσκονταν στον περίβολο πολλών τεμενών και εκεί τα παιδιά διδάσκονταν γραφή, ανάγνωση και βασικές αρχές αριθμητικής με το Κοράνι να αποτελεί το βασικότερο ανάγνωσμά τους. Τον ρόλο του διδασκάλου είχε ο ιμάμης.

Τα **μαυσωλεία** κατασκευάζονταν δίπλα σε τζαμιά και αποτελούσαν τάφους σημαντικών προσώπων της Οθωμανικής άρχουσας τάξης. Ήταν τετράγωνα ή πολυγωνικά και πιο σπάνια ορθογώνια μικρά θολοσκεπή κτίσματα στο εσωτερικό των οποίων τοποθετούνταν οι σαρκοφάγοι των κτητόρων τους και πολλών μελών των οικογενειών τους.

Κάθε μαυσωλείο αποτελούνταν από δύο επάλληλους χώρους: την κρύπτη όπου τοποθετούνταν οι νεκροί και από τον κυρίως τάφο - το «νεκρικό παρεκκλήσιο» - στο οποίο τοποθετούνταν κενά φέρετρα που καλύπτονταν με πολύτιμα και χρυσοκέντητα υφάσματα στα οποία αναγράφονταν χωρία του Κορανίου. Εξωτερικά τα μαυσωλεία είχαν σχήμα ενός απλού και καλυμμένου με χαμηλό και χωρίς παράθυρα τρούλο. Το εσωτερικό φωτιζόταν από παράθυρα που βρίσκονταν σε δύο επάλληλες σειρές ή και από ένα μεγάλο παράθυρο σε κάθε πλευρά με το χαρακτηριστικό μαρμάρινο πλαίσιο και τη σιδεριά με τους πολυεδρικούς κόμβους. Τα μουσουλμανικά νεκροταφεία με τις νεκρικές στήλες τοποθετούνταν εκτός των τειχών των πόλεων και εξαπλώνονταν διαρκώς αν ληφθεί υπόψη πως στο Ισλάμ απαγορεύεται η εκταφή του νεκρού.

Οι **ξενώνες** (χάνια και караβάν – σεράγια), ήταν συνήθως κοινωφελή ιδρύματα κτισμένα από την άρχουσα τάξη τα οποία χρησίμευαν για την δωρεάν φιλοξενία των περιηγητών. Ιδρύονταν σε επικίνδυνα περάσματα, μεγάλες πόλεις, γέφυρες και ήταν οχυρωμένοι τόποι. Η τροφή των φιλοξενούμενων, η ζωοτροφή και τα κεριά για τον φωτισμό χορηγούνταν δωρεάν χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως και για τα κλινοσκεπάσματα ίσχυε το ίδιο. Τα κτίρια αυτά έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εγκατάσταση των Οθωμανών στη Μικρά Ασία και την Ευρώπη.

Οι **κρήνες** χρησιμοποιούνταν για την ύδρευση των πόλεων. Αποτελούσαν μικρά τετράγωνα ή ορθογώνια ανεξάρτητα θολοσκεπή κτίσματα, ενώ άλλες ήταν ενσωματωμένες στις όψεις των κτιρίων. Ήταν φιλοτεχνημένες με λαξευτή πέτρα ή και πλίνθους, είχαν στην κύρια όψη τους μια αβαθή εσοχή με οξυκόρυφο τόξο και στις δύο πλευρές μικρές υποδοχές για τα κύπελλα. Κάποιες συνοδεύονταν και από άλλα αρχιτεκτονικά μέλη.

Ως προς τα **κάστρα** και τους **πύργους** αρκεί να αναφερθεί ότι οι Οθωμανοί επισκεύασαν και ενίσχυσαν τις Βυζαντινές οχυρώσεις πολλών πόλεων που κατέλαβαν.

1.4. Ισλαμική τέχνη και Οθωμανική αρχιτεκτονική

Όπως φαίνεται η Ισλαμική τέχνη δημιουργήθηκε μέσα από πολλές διαπολιτιστικές επιρροές και έτσι από την Αραβική τέχνη της ερήμου περνάμε στην Ισλαμική τέχνη των στεπών της Κεντρικής Ασίας και από την εκλεπτυσμένη καλλιτεχνία της Περσίας σε αυτήν της Ινδίας με την φυτική διακόσμηση. Παρ' όλα αυτά, ένα στοιχείο τάξης και ατέρμονων μοτίβων, της αφηρημένης και της παραστατικής λεπτομέρειας, αποτελούν κάτι το μοναδικό, που συναντά κανείς σε όλες τις μορφές τέχνης του Ισλαμικού κόσμου. Η θρησκεία παρακινούσε τους καλλιτέχνες να διακριθούν σε όλες τις καλλιτεχνικές εκφάνσεις, ακόμα και αν αναφερόμαστε σε μορφές τέχνης που δεν ενθαρρύνθηκαν από το Ισλάμ μεν, αλλά επηρεάστηκαν από την κουλτούρα του όπως ήταν η παραστατική ζωγραφική.

Η θρησκευτική ζωγραφική στον χώρο του Ισλάμ παρέμενε ιδιωτική υπόθεση και υπήρξαν σοβαρά θεολογικά επιχειρήματα αναφορικά με την ζωγραφική αναπαράσταση ζώων ή ανθρώπων και γενικά ζωντανών οργανισμών καθώς τίποτα δεν έπρεπε να ανταγωνίζεται μέσα από τις τέχνες την παντοδυναμία του Αλλάχ. Το τι επέτρεπε όμως ο Ισλαμισμός ποτέ δεν διευκρινίστηκε πλήρως καθώς υπήρχαν και αυτοί που θεωρούσαν ότι, εφόσον ο Θεός δεν απεικονιζόταν, δεν υπήρχε θρησκευτικό κόλλημα στην απεικόνιση ζωντανών όντων. Ας υπογραμμιστεί επίσης ότι στην Αραβία από όπου προήλθε το Ισλάμ δεν υπήρχε παράδοση στην ζωγραφική και εξέλιπε η θρησκευτική αναγκαιότητα για ζωγραφική παραστατική τέχνη, εφόσον το κενό αυτό το κάλυπταν οι καλλιγραφικές αποδόσεις του Κορανίου.

Αν και δεν υπάρχει δημόσια ή θρησκευτική ζωγραφική στην εν λόγω θρησκεία, αυτό δεν σημαίνει πως αυτή δεν απολάμβανε κρυφή βασιλική προστασία, με αποτέλεσμα όμως ο μέσος άνθρωπος να μην έχει εικόνα για την συγκεκριμένη τέχνη. Όλη αυτή η κατάσταση δημιούργησε ακρότητες και καχυποψία για την ζωγραφική με τάσεις που χρειάστηκε να καταπολεμήσουν ακόμα και οι κυβερνήσεις. Ο ζωγράφος επιπλέον αναγκάστηκε να εικονογραφεί χειρόγραφα και να ζωγραφίζει μικρογραφίες με περιορισμούς, με την τοπική παράδοση και ιστορία να αποτελούν βασικές πηγές θεματικού υλικού. Κατακτημένοι ή προσήλυτοι στο Ισλάμ λαοί με παραδόσεις στην καλλιτεχνική ζωγραφική δημιουργία όπως οι Τούρκοι ή οι Πέρσες δεν θέλησαν να καταπνίξουν την έμπνευση και τις τάσεις τους χάριν της θρησκείας και δημιούργησαν παρ' όλα αυτά σχολές ζωγραφικής.

Η κοσμοπολίτικη Τουρκική ζωγραφική, αν και επηρεάστηκε από την παραδοσιακή Περσική μικρογραφία, παρουσιάζει τον δικό της ιδιαίτερο τοπικό χαρακτήρα. Σημειώνονται ιδιαιτερότητες στην απεικόνιση των ενδυμάτων, του τοπίου (που αντανακλά την τραχύτητα του χώρου), των χρωμάτων και της χρήσης του χρυσού και του ασημένιου χρώματος πιο συγκεκριμένα. Ο χρωματισμός των Οθωμανών Τούρκων καλλιτεχνών είναι πιο έντονος συγκριτικά με την Περσική ζωγραφική με την υπερίσχυση του μπλε, του πράσινου, του πορφυρού και του κόκκινου με τις αποχρώσεις τους. Η θεματολογία εξαντλείται σε ιστορικά, καθημερινά, κοινωνικά και ιερά γεγονότα, ενώ ο Τούρκος ζωγράφος είναι αποδοτικός στην απεικόνιση ρεαλιστικών πολυάνθρωπων σκηνών.¹⁸

Η Οθωμανική τέχνη (από τον 14^ο μέχρι τον 16^ο αιώνα) που διασώζεται στον Ελλαδικό χώρο περιλαμβάνει καλλιτεχνικά επιτεύγματα σε όλους τους τομείς της και σχετίζεται με:

- την γλυπτική στην μνημειακή αρχιτεκτονική,
- την μεταλλοτεχνία,
- τη ζωγραφική,
- την καλλιγραφία,
- την επιγραφική,
- την μνημειακή ζωγραφική,
- την κεραμική,
- την μικρογραφία,
- την ανάγλυφη διακόσμηση κ.τ.λ.¹⁹

Τα Οθωμανικά μνημεία της Ελλάδας έφεραν διακόσμηση στο εσωτερικό τους με γλυπτό και ζωγραφικό διάκοσμο (κυρίως επιγραφικό). Ο γλυπτός διάκοσμος των τζαμιών περιλαμβάνει:

- Τα λειτουργικά έπιπλα όπως τα μινμπάρ,
- Την κόγχη του μιχράμπ,
- Τον ανάγλυφο εξωτερικό διάκοσμο στα πλαίσια των παραθύρων,
- Σταλακτίτες επάνω από την είσοδο και στις κόγχες του προστώου,

¹⁸ Μπάμπορου, Φίλιπ, Η ΤΕΧΝΗ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ: Η Τέχνη του Ισλαμισμού, σ. 19 – 20, 47 – 51, 70 – 71, εκδ. Γ. Ντουνούμης και Σ.Ι.Α. Ο.Ε., ΑΘΗΝΑ 1982

¹⁹ Ανδρούδης, Πασχάλης Η πρώτη Οθωμανική τέχνη και αρχιτεκτονική στην Ελλάδα (14^{ος} – 16^{ος} αιώνας), σ. 46, εκδ. Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη

- Τις σκαλισμένες κτητορικές επιγραφές, ενώ γλυπτική διακόσμηση υπάρχει και στα χαμάμ στα πλαίσια παραθύρων, στις μαρμάρινες γούρνες κ.ά.

Διάκοσμος με σταμπωτά και ανάγλυφα επιχρίσματα σώζεται στις κόγχες των μιχράμπ, στους θερμούς χώρους των λουτρών και αλλού, ενώ ανάγλυφα επιχρίσματα συναντάμε και στη βάση και τον κορμό των μιναρέδων. Δεν απουσιάζει ούτε η ξυλόγλυπτη διακόσμηση όπου συγκαταλέγονται τα ξυλόγλυπτα παραθυλόφυλλα τζαμιών, μεντρεσέδων και μαυσωλείων (από τα οποία στην χώρα μας ελάχιστα σώζονται). Επίσης, οι οροφές των ξύλινων κατασκευών των γυναικωνιτών των τζαμιών φέρουν περίτεχνα διακοσμητικά στοιχεία με τα γεωμετρικά σχήματα σε όλη αυτή την τέχνη να επικρατούν. Τα λειτουργικά έπιπλα των τεμενών πολλές φορές ήταν ξυλόγλυπτα (άμβωνες, εξώστες, αναλόγια για το Κοράνι κ.τ.λ.). Ως προς τον γραπτό διάκοσμο του Οθωμανικού πολιτισμού έχουμε:

- Κτητορικές επιγραφές,
- Επιγραφές από το ιερό βιβλίο του Κορανίου στο εσωτερικό κτιρίων όπως τζαμιά ή τουρμπέδες,
- Τοιχογραφικό διάκοσμο στα αποδυτήρια μερικών χαμάμ και
- Γραπτό διάκοσμο πάνω σε εξωτερικά ή εσωτερικά επιχρίσματα

Λάμπες για τον φωτισμό και καλαίσθητοι ορειχάλκινοι κηροστάτες συμπληρώνουν κατ' ουσίαν την τέχνη που ανιχνεύουμε εντός των τεμενών και των λουτρών κυρίως.

Ανάγλυφα στοιχεία με διακόσμηση σταλακτιτών κυριαρχούν στον διάκοσμο επίσης πολλών κτιρίων και ιδιαίτερα στα υπέρθυρα των εισόδων, ενώ ο μαρμάρινος διάκοσμος ενός τεμένους περιλαμβάνει συχνά πάλι λειτουργικά έπιπλα. Τέλος, σε τάφους ή τζαμιά είναι δυνατό κάποιος να βρει επένδυση με κεραμικά και πολύχρωμα πλακίδια, ενώ το εσωτερικό πολλών κτισμάτων είναι διακοσμημένο με έργα καλλιγραφίας και ζωγραφικών αναπαραστάσεων (υπάρχουν παραστάσεις κυνηγιού στο λουτρό «Αλατά» της Βέροιας)²⁰.

Η Οθωμανική κουλτούρα με την επικράτηση των Μουσουλμανικών στρατιών στα Βαλκάνια αποτέλεσε την πιο υψηλή κουλτούρα για πολλούς ανθρώπους ειδικά όταν επρόκειτο για Χριστιανούς διαφορετικής εθνικότητας που επιθυμούσαν να

²⁰ Ο. π., σ. 53 - 56, εκδ. Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη

εισέλθουν στα ανώτερα διοικητικά ή στρατιωτικά κλιμάκια του Οθωμανικού κράτους μετά τον εξισλαμισμό τους. Βάσει λοιπόν του κυρίαρχου πολιτισμού η ίδια η χρησιμοποιούμενη γλώσσα στις ανώτερες τάξεις αλλά και η αρχιτεκτονική των τζαμιών, όπως και αν έχουν διασωθεί στις μέρες μας, είτε εκείνα κτίζονταν στην Βουλγαρία, είτε στην Ελλάδα θύμιζε το αρχιτεκτονικό στυλ της πρώιμης Οθωμανικής περιόδου²¹.

Όταν αναφερόμαστε στον όρο «Ισλαμική τέχνη» δεν υπονοούμε μόνο την τέχνη που σχετίζεται με την Μουσουλμανική πίστη και λατρεία, αλλά και ό, τι καλλιτεχνικό πλάσθηκε από και για τους ανθρώπους που ζούσαν σε περιοχές με Μουσουλμανική πλειοψηφία. Επομένως και κατ' αντιδιαστολή με τις υπόλοιπες μορφές θρησκευτικής τέχνης όπως είναι η Χριστιανική ή η Ινδουϊστική, η Ισλαμική τέχνη αναφέρεται στο σύνολο όλων των πολιτισμών των λαών που ακολουθούν το Ισλάμ σαν θρησκεία χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως η θρησκευτική πίστη έχει τον πρωταρχικό ρόλο. Σαφέστατα πρέπει να αναφερθεί και το γεγονός πως υπάρχουν δείγματα Ισλαμικής τέχνης τα οποία φιλοτέχνησαν Χριστιανοί ενώ άλλα άλλοι καλλιτέχνες διαφορετικών πιστεύω για λογαριασμό όμως Μουσουλμάνων πελατών. Όλο αυτό το σύνολο των Ισλαμικών τεχνών επομένως καταλαμβάνει ένα χρονικό διάστημα από τον 7^ο μέχρι τον 15^ο αιώνα και περιλαμβάνει εδάφη που εκτείνονται από τον Ατλαντικό μέχρι τον Ινδικό ωκεανό, τις στέπες της Κεντρικής Ασίας και ερήμους της Αφρικής²².

Οι Οθωμανοί Τούρκοι παρά τη συνήθη αντίληψη ότι ήταν απολίτιστοι και οπισθοδρομικοί, στο σύνολο των χωρών που κατέκτησαν συνέβαλλαν με την δική τους οπτική στις τοπικές τέχνες. Στην Ανατολική Μεσόγειο ειδικότερα προηγήθηκαν οι εκλεπτυσμένοι Σελτζούκοι Τούρκοι με την ποίησή τους και την πλούσια διακοσμητική τέχνη τους και ακολούθησαν οι Οθωμανοί Τούρκοι οι οποίοι ήταν επηρεασμένοι πολιτισμικά από τους εκείνους. Υιοθετούνται πολλά πολιτιστικά στοιχεία των λαών που κυριεύονται και πολλοί σουλτάνοι μιλούν ακόμα και την Ελληνική γλώσσα.

Κατά τον 15ο και 16ο αιώνα οι πιο σημαντικοί χορηγοί κτιρίων ήταν σαφώς οι σουλτάνοι, τα μέλη των οικογενειών τους και οι ανώτεροι αξιωματούχοι του κράτους, ενώ όσοι νέοι διέθεταν αρχιτεκτονικό ταλέντο μπορούσαν να επιχειρήσουν να μπουν στο αυτοκρατορικό σώμα αρχιτεκτόνων (χασά μιμαρλάν). Εκεί αφού κέρδιζαν το

²¹ Faroqhi, Suraiya, Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Από τον Μεσαίωνα ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, σ. 59, ΕΞΑΝΤΑΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε. Αθήνα 2000

²² Μπλουμ, Τζόνναθαν – Μπλερ, Σήλα, Ισλαμικές Τέχνες, σ. 5, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1999

ενδιαφέρον μεγαλύτερων προστατών μπορούσαν να παρουσιαστούν στον σουλτάνο προκειμένου να επιτύχουν την εκτέλεση μεγαλύτερων έργων και να αποκτήσουν δόξα. Πρέπει να αναφερθεί πως εκτός από μουσουλμάνους μαικήνες, υπήρχαν και Χριστιανοί προστάτες.

Χώροι προσευχής, θεολογικές σχολές, παλάτια, πτωχοκομεία, κρήνες κ.τ.λ. αποτελούσαν εκλεπτυσμένα δείγματα της Οθωμανικής αρχιτεκτονικής η οποία ήταν η κυρίαρχουσα μορφή τέχνης μέχρι και τον 18ο αιώνα στην επικράτεια του Οθωμανικού κράτους. Όχι μόνο σουλτάνοι, αλλά και βεζύρηδες και άλλοι Οθωμανοί αξιωματούχοι ανέθεταν την δημιουργία οικοδομημάτων με συνήθως θρησκευτικό χαρακτήρα σε αρχιτέκτονες (αν και για πολλούς από αυτούς δεν διαθέτουμε κάποια λεπτομέρεια πέραν του ονόματός τους και την περιόδου εργασίας τους). Οι αρχιτέκτονες ήταν άτομα με μεγάλη πολιτική επιρροή και εξουσία και όχι πάντα υποταγμένοι στην σουλτανική γραφειοκρατία ή στις εντολές της συντεχνίας τους. Οι γνώσεις των αρχιτεκτόνων που απασχολούνταν από την κεντρική διοίκηση προέρχονταν μετά από μαθητεία στο σώμα των ανακτορικών αρχιτεκτόνων και δεν ήταν απαραίτητο να αποτελούν πιστούς του Ισλάμ. Τα σχέδια για τα κτίρια που παραγγέλλονταν να κατασκευασθούν εκ μέρους του σουλτάνου εγκρίνονταν και παρουσιάζονταν από τον ανώτερο αρχιτέκτονα. Επίσης, όσον αφορά την κατασκευή κτιρίων εκτός της Κωνσταντινούπολης στελνόταν για επιτήρηση κάποιος νεότερος αρχιτέκτονας.

Ως προς την κατασκευή τζαμιών – που αποτελούν σημαντικό κομμάτι θρησκευτικής αρχιτεκτονικής - ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα της Οθωμανικής αρχιτεκτονικής είναι ο τύπος του θολωτού τεμένους με την υποδιαίρεση ενός μεγαλύτερου χώρου προσευχής σε μικρότερα τμήματα τα οποία στεγάζονταν με θόλο. Τα πολλά και μεγάλα παράθυρα των Οθωμανικών τζαμιών γεμίζουν τους τοίχους με φως δημιουργώντας ένα εντυπωσιακό αποτέλεσμα: την αίσθηση ότι οι θόλοι «ίπτανται» στο αέρα και εξαϋλώνονται οι μεγάλοι όγκοι από την άπλετη φωτεινότητα. Μια ανάλαφρη κατασκευή η οποία διακοσμείται με κεραμικά δημιουργήματα τα οποία εξυπηρετούν τον σκοπό να αποσυνδεθούν από την λειτουργία τους οι μεγάλοι όγκοι του κτίσματος και να μένει η εντύπωση πως όταν κάποιος επισκέπτεται ένα Οθωμανικό τέμενος να στέκεται έκθαμβος από τον πλούτο των διακοσμητικών άνθρων, των αφηρημένων μοτίβων και των ημιαφηρημένων γεωμετρικών σχεδίων²³.

²³ <https://www.independent.gr/άρθρα/οθωμανική-αρχιτεκτονική> (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 23.1.2020)

Ιστορικά, η Οθωμανική αρχιτεκτονική πειραματίστηκε μέχρι τον 15^ο αιώνα με μορφές που παγιώθηκαν τον 16^ο αιώνα. Τον 17^ο αιώνα όμως λόγω των οικονομικών δεδομένων οι εξελίξεις επιβραδύνθηκαν, ενώ υπήρξαν τάσεις επιστροφής στις ρίζες. Μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα επιβίωνε η εμμονή στην παραδοσιακή αισθητική και συνεχίστηκαν οι πειραματισμοί με παλαιότερες μορφές, αλλά από τότε και μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα νέες μορφές άρχισαν να αναζητούνται κάτω από την καλλιτεχνική επίδραση της Ευρώπης. Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και κάτω από την κυριαρχία των εθνικιστών Νεότουρκων έγιναν απόπειρες αναβίωσης των παλαιών Οθωμανικών ρυθμών.

Τα πρώτα Οθωμανικά τζαμιά ιδρύθηκαν τον 14^ο αιώνα στην πόλη της Νίκαιας όταν η πόλη καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς το 1331. Τα κτίρια εκείνα ήταν μονόχωρα, τετραγωνικής κάτοψης με τρούλο και αποτέλεσαν το πρότυπο και τον πυρήνα δημιουργίας της Οθωμανικής αρχιτεκτονικής. Ο τύπος εξελίχθηκε με τις διαδοχικές καταλήψεις Βυζαντινών πόλεων και την μετατροπή κάποιων σε κέντρα διοίκησης.

Η διακόσμηση έπαιξε τον δικό της πολύ βασικό ρόλο στην αρχιτεκτονική τέχνη των Τούρκων αποτελώντας αναπόσπαστο κομμάτι της. Είναι άλλωστε γνωστή η απαγόρευση του Κορανίου όσον αφορά την αναπαράσταση της ανθρώπινης μορφής με αποτέλεσμα οι καλλιτέχνες να στραφούν όπως προαναφέρθηκε στην απεικόνιση υπέροχων γεωμετρικών συνθέσεων και φυτικών μοτίβων. Οι επιγραφές αποτελούν επίσης ένα πολύ διαδεδομένο στοιχείο διακόσμησης και για θρησκευτικούς λόγους, αλλά και λόγω της περίπλοκης και «καλλιτεχνικής» έμπνευσης που δίνει το Αραβικό αλφάβητο. Στη γεωμετρική θεματολογία περιλαμβάνονται περίπλοκες συνθέσεις και πιο απλές. Όσον αφορά τις φυτικές συνθέσεις, εκεί παρατηρείται ποικιλία θεμάτων η οποία συνδυάζεται πολλές φορές με σχηματοποιημένες ζωικές μορφολογικές απεικονίσεις. Τα διακοσμητικά μοτίβα ήταν ανάγλυφα, γλυπτά, γραπτά ή πάνω σε κεραμικά πλακίδια τα οποία τοποθετούνταν πάνω σε επιφάνειες των κτιρίων. Τα πολύχρωμα αυτά πλακίδια ήταν διακοσμημένα με αραβουργήματα και φυτικά θέματα, ενώ γενικότερα η τέχνη των Οθωμανών χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη αίσθηση του μέτρου συγκριτικά με τις καλλιτεχνικές παραδόσεις άλλων Ισλαμικών πολιτισμών²⁴.

²⁴ Επιμέλεια έκδοσης: Μπρούσκαρη, Έρση, Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, σ. 45 – 47, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, 2009

2. Οθωμανικά μνημεία στην Αθήνα

2.1. Αρχαία Αθηναϊκά μνημεία και η μετατροπή τους σε Οθωμανικά

2.1.1. Παρθενώνας

Το πιο σπουδαίο και αρχαίο μνημείο της Αθήνας, το οποίο μετατράπηκε σε τζαμί, και το οποίο αποτελούσε ανέκαθεν το κλέος της Αθήνας είναι ο Παρθενώνας. Ορθόδοξη εκκλησία κατά τα Βυζαντινά χρόνια και καθολικός ναός κατά τα χρόνια της Λατινοκρατίας, οι Οθωμανοί μετά την παράδοση της πόλης τον μετέτρεψαν σε τζαμί καθώς σύμφωνα με πολλούς ισχυρισμούς ο σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής της Κωνσταντινούπολης προσευχήθηκε μέσα στο μνημείο, όταν το 1458 επισκέφθηκε την Αθήνα. Η πράξη αυτή αποτέλεσε ένα λόγο ισχυρό προκειμένου να αλλάξει χρήση το οικοδόμημα. Μέσα στον Παρθενώνα είχε ταφεί και ο Φλωρεντίνος άρχοντας της πόλης των Αθηνών Nerio Acciaiuoli με τον τελευταίο δούκα Franco Acciaiuoli και τον τελευταίο Καθολικό αρχιεπίσκοπο της πόλης να καταφεύγουν στη Θήβα παίρνοντας μαζί τους τα πιο πολύτιμα σκεύη και κειμήλια του ναού του Παρθενώνα, κάτι που καταμαρτυρείται από τον Έλληνα μητροπολίτη της Αθήνας²⁵.

Το Ερέχθειο μετατράπηκε σε τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα, ενώ η βόρεια πρόσταση χρησίμευσε ως αίθριο και το αρχαίο φρέαρ ως φιάλη. Στην ανατολική πλευρά της βόρειας πρόστασης κατασκευάστηκε δεξαμενή, ενώ το κτίσμα αποτελεί το μόνο μνημείο της Ακρόπολης που διασώζει τους στυλοβάτες και ένα θωράκιο του φράγματος του πρεσβυτερίου στη θέση του. Η μετατροπή του σε εκκλησία τοποθετείται στον 6^ο με 7^ο αιώνα, ενώ σε άγνωστο χρόνο μεταξύ του Ερεχθείου και του Παρθενώνα κατασκευάστηκε γυναικεία μονή αφιερωμένη στην Αγία Τριάδα²⁶.

Κατά την Οθωμανική περίοδο στο Ερέχθειο στεγαζόταν χαρέμι και η Ακρόπολη λόγω της εποπτικής της θέσης είχε τη χρήση φρουρίου²⁷.

²⁵ Ανδρούδης, Πασχάλης, Η πρώτη Οθωμανική τέχνη και αρχιτεκτονική στην Ελλάδα (14^{ος} – 16^{ος} αιώνες), σ. 705 – 706, εκδ. Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη

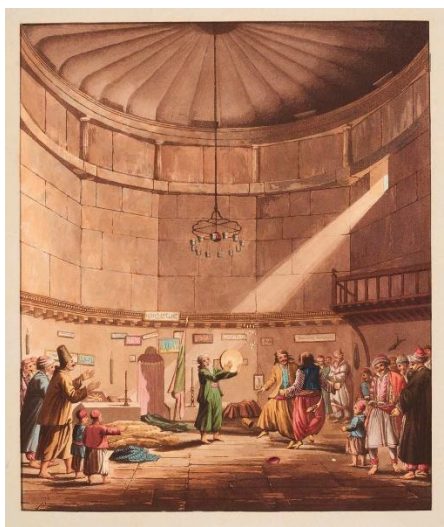
²⁶ Γκιολές, Ν., Η Αθήνα τους πρώτους Χριστιανικούς αιώνες: Πολεοδομική Εξέλιξη, σ. 57, εκδ. Γ. Γκελμπέσης, Αθήνα 2005

²⁷ <https://www.news247.gr/mixani-tou-xronou/michani-toy-chronoy-erechtheio-to-mnimeio-tis-akropolis-poy-oi-fragkoi-metetrepsan-se-katoikia-toy-episkopoy-kai-oi-othomanoi-se-charemi.6300324.html> (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.10.2020)



Σχεδιάγραμμα του τεμένους εντός του Παρθενώνα

2.1.2. Το Ωρολόγιο του Κυρρήστου



Στους βορεινούς πρόποδες της Ακρόπολης και σε σχήμα οκταγωνικού πύργου υψώνεται το αινιγματικό Ωρολόγιο του Κυρρήστου, κατασκευασμένο από τον αστρονόμο Ανδρόνικο, ο οποίος καταγόταν από την Κύρρο της Συρίας τον 1^ο αιώνα π.Χ. Χρησιμοποιούνταν ως μετεωρολογικός σταθμός και ρολοϊ για την κοντινή αγορά και τα υπόλοιπα ιδρύματα. Το Ωρολόγιο διατηρήθηκε ακέραιο μέσα στο χρόνο και οι Οθωμανοί το μετέτρεψαν σε παρεκκλήσιο (τεκές), όπου εκπαιδεύονταν οι Δερβίσηδες ονομάζοντάς το «τεκέ του Μπραϊμή» με το κτίριο να αποκτά παράθυρα τότε. Ακριβώς λόγω της ιερότητας του χώρου το μνημείο διαφυλάχθηκε από τον λόρδο Έλγιν και τις αρπακτικές διαθέσεις του. Την Οθωμανική περίοδο το κτίσμα ήταν μέχρι το ήμισι περίπου του ύψους του καταχωμένο, ενώ με την ανακάλυψη αρχαιοτήτων το 1843 ο χώρος του χρησίμευσε σαν τόπος διαφύλαξής αυτών.

Στα χρόνια της Οθωμανοκρατίας, το εσωτερικό του μνημείου ήταν γεμάτο με Μουσουλμανικά θρησκευτικά σύμβολα, ενώ κάθε Παρασκευή λάμβανε τόπο ο τελετουργικός χορός των Δερβίσιδων²⁸.

Επειδή όμως το Δερβισιτικό τάγμα προκαλούσε στην διοίκηση της πόλης προβλήματα με την ανυπακοή του, ο διοικητής της Αθήνας Αλή Χασεκής περιόρισε τους Δερβίσιδες στο κτίριο των Αέρηδων με την συντήρησή τους να αναλαμβάνουν οι Μουσουλμανικές οικογένειες της πόλης. Το 1821 κατέφυγαν είτε στην Μικρά Ασία, είτε στην Εύβοια²⁹.



Το Ωρολόγιο Κυρρήστου μέσα στον αρχαιολογικό χώρο σήμερα

Ως προς την περιγραφή του μνημείου, η κάθε του πλευρά έχει πλάτος 2,80 μέτρα, είναι κατασκευασμένο από μάρμαρο, και έχει ύψος 12 μέτρα με διάμετρο 7,95 μέτρα. Επίσης στηρίζεται σε πάνω σε κρηπίδα με τρεις βαθμίδες, ενώ η σκεπή του έχει σχήμα οκταγωνικής πυραμίδας με σφραγισμένο το κέντρο της με στρογγυλό λίθο³⁰. Πάνω στη στέγη υπήρχε ανεμοδείκτης με τη μορφή του θεού Τρίτωνα ο οποίος σήμερα δυστυχώς δεν σώζεται και κάτω από το γείσο της στέγης απεικονίζονται οκτώ φτερωτοί ανάγλυφοι άνεμοι με τα σύμβολά τους: Βορρέας για τον βορρά, Καικίας για τον βορειοανατολικό, Απηνλιώτης για τον ανατολικό, Εύρος για τον νοτιοανατολικό, Νότος για τον νότιο, Λιψ για τον νοτιοδυτικό, Ζέφυρος για τον δυτικό και Σκίρων για τον βορειοδυτικό. Κάτω από τους ανέμους βρίσκονταν πιθανώς τοποθετημένα τα ηλιακά

²⁸ Γιοχάλας, Θανάσης – Καφετζάκη, Τόνια, Αθήνα, ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία, σ. 73, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ» - Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ και ΣΙΑΣ Α.Ε., ΑΘΗΝΑ 2014

²⁹<https://www.documentonews.gr/article/to-othwmaniko-parelthon-ths-athhnas> (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.1.2020)

³⁰ Φιλαδελφεύς, Αλέξανδρος, Μνημεία Αθηνών, σ. 169 – 170, εκδ. ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ, ΑΘΗΝΑ 1994

ρολόγια του κτίσματος. Επίσης στο εσωτερικό του μνημείου υπήρχε υδραυλικό ρολοί προκειμένου να υπολογίζεται η ώρα τις μέρες που δεν υπήρχε ήλιος και τις νύχτες. Αξίζει να σημειωθεί πως ο λαός νόμιζε ότι το μνημείο ήταν αφιερωμένο στον θεό Αίοιο και για τον λόγο αυτό ονόμασε τον κοντινό δρόμο οδό Αιόλου³¹.



*Το εξωτερικό και το εσωτερικό του μνημείου
(Αρχείο του συγγραφέα)*

³¹ <https://www.mixanitouxronou.gr/i-aerides-tis-plakas-o-archeoteros-meteorologikos-stathmos-tou-kosmou-pou-ipologize-ton-kero-ke-tin-ora-pos-glitose-apo-ta-cheria-tou-archeokapilou-elgin/> (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.1.2020)

2.2. Οθωμανικά Αθηναϊκά μνημεία της Τουρκοκρατίας

2.2.1. Κρήνες και άλλα μνημεία

Ερχόμενοι στο σημείο να περιγράψουμε και να αναφέρουμε κάποια πράγματα αναφορικά με τα κατεξοχήν Οθωμανικά μνημεία της Αθήνας και το Λουτρό των Αέρηδων, θεωρώ διαφωτιστικό να υπογραμμίσουμε εκ των προτέρων το γεγονός πως ιστορικά οι Τούρκοι έτρεφαν μεγάλη εκτίμηση για το νερό και για το λόγο αυτό κατασκεύαζαν χαμάμ και κρήνες. Η αγάπη τους αυτή πηγάζει από την Ισλαμική θρησκεία και το Κοράνι, καθώς, ενώ στον Χριστιανισμό τα Ευαγγέλια απευθύνονταν σε μια ήδη υψηλή πολιτιστικά κοινωνία, το Ισλάμ εμφανίστηκε σε άλλους τόπους, κατά μια άλλη ιστορική περίοδο και σε διαφορετική κοινωνική ατμόσφαιρα, την οποία σκόπευε να μεταμορφώσει με την επιρροή του. Για το λόγο αυτόν μειονεκτεί μεταφυσικά και θεωρητικά έναντι άλλων εξ αποκαλύψεως θρησκειών. Επεδίωξε έτσι να δώσει πρακτικές λύσεις στις ανάγκες της καθημερινής ζωής και γι' αυτό έδωσε σημαντική θέση στο νερό και την καθαρτήριες δυνατότητές του ως πολιτισμικό στοιχείο.

Στον Αθηναϊκό χώρο δυστυχώς σχεδόν όλες οι κρήνες καταστράφηκαν παρ' όλο που υπήρχε από την αρχαιότητα ακόμα λειψυδρία. Μερικές από τις κρήνες της Αθήνας ήταν επί παραδείγματι:

1. Η βρύση του Σολάκη στους Αγίους Αποστόλους,
2. Η βρύση της οδού Μνησικλέους (πιο συγκεκριμένα, στον αριθμό 12 της οδού υπάρχει μαρμάρινη εντοιχισμένη επιγραφή σε νεοκλασικό σπίτι που μας αποκαλύπτει πως εκεί βρισκόταν μία από τις κρήνες της Αθήνας, κατασκευασμένη το 1708)³²,
3. Η βρύση του Αγίου Φίλιππα,
4. Η βρύση του Τάκη στους Αγίους Αναργύρους,
5. Η βρύση του Χασεκή στον Βοτανικό Κήπο,
6. Η βρύση του Κάτω Παζαριού που βρισκόταν στην πλατεία Μοναστηρακίου και αποτελούσε δώρο του βοεβόδα Τζισδαράκη. Είχε τέσσερις κρουνούς από

³² Γιοχάλας, Θανάσης – Καφετζάκη, Τόνια , Αθήνα, ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία, σ. 71, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ» - Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ και ΣΙΑΣ Α.Ε., ΑΘΗΝΑ 2014

τους οποίους έτρεχε ασταμάτητα νερό και γύρω της υπήρχαν καθίσματα για τους Οθωμανούς αγάδες³³,

7. Η βρύση του Αχμέτ Αγά στο Θησείο

Η κρήνη του βοεβόδα Χασεκή



Η κρήνη του βοεβόδα της Αθήνας Χατζή Αλή Χασεκή

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γραφούν λίγα πράγματα για την μοναδική Οθωμανική κρήνη που σήμερα σώζεται στην Αθήνα και είναι η βρύση του βοεβόδα των Αθηνών Χασεκή (1774 – 1796) στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο³⁴.

Εντάσσεται στα όρια του αγροκτήματός του στην περιοχή του σημερινού Βοτανικού όπου υπήρχε και η εξοχική κατοικία του. Το συγκρότημα είχε οχυρωματικό χαρακτήρα. Μέσα στο χώρο του Γεωπονικού Πανεπιστημίου διατηρείται τμήμα ισχυρού εσωτερικού περιβόλου με μια πύλη του.

Η κρήνη τη σημερινή εποχή εμφανίζει την εικόνα ενός τετράπλευρου κτίσματος με επίπεδη κάλυψη που συνοδεύεται από νεότερα επιχρίσματα. Η πρόσοψη είναι προσανατολισμένη προς την Ιερά Οδό με τον κρούνο κτισμένο μέσα σε τοξοτή εσοχή και με ποτίστρα στη βάση της. Πρέπει να αναφερθεί ότι η εσοχή είναι αβαθής και απολήγει σε τόξο διπλής καμπυλότητας που φέρεται σε παραστάδες με ακόσμητα επίκρανα. Επίσης, υπάρχει και επιγραφή εντός πλαισίου, με τα στοιχεία όμως της

³³ Ο.π. σ. 107

³⁴ Ο Χατζή Αλής Χασεκής υπήρξε αντιπρόσωπος της Εσμά Σουλτάνας και εισέπραττε τη φορολογία της πόλης, μεταξύ 1774 και 1796. Στην μνήμη των Αθηναίων της εποχής έμεινε ως τύραννος εξαιτίας της ισχύς που απολάμβανε (<https://www.iefimerida.gr/news/414305/i-monadiki-othomaniki-krini-tis-athinas-ena-kala-krymmeno-stolidi-toy-18oy-aiona-eikones> (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.1.2020))

οποίας να είναι απολαζευμένα. Η συνολική σύνθεση της πρόσοψης διαμορφώνεται με λαξευμένα μαρμάρινα μέλη, ενώ στη βόρεια πλευρά της κρήνης υπάρχει μία ακόμα βρύση με μικρότερη γούρνα χωρίς να φέρει διακοσμητικές λεπτομέρειες. Το νερό της κρήνης προερχόταν από ένα υδραγωγείο που ο βοεβόδας κατασκεύασε προκειμένου να μεταφέρει νερό από τον Κηφισό στο αγρόκτημά του³⁵.

Κατά την Οθωνική περίοδο και μετά την επανάσταση και την ίδρυση του Ελληνικού κράτους δημιουργήθηκε δένδροκομείο και στη συνέχεια η Γεωπονική Σχολή (1920) η οποία εξελίχθηκε στο σημερινό Γεωπονικό Πανεπιστήμιο.

Ο Παναγής Σκουζές που γεννήθηκε προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα στην Αθήνα μάς δίνει κάποιες χρήσιμες ιστορικές πληροφορίες αναφορικά για τον τύραννο Χασεκί και την Αθήνα της εποχής του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα: *«Σκέψης γενομένης, ο Χατζή – Αλής με τους Αθηναίους αποφάσισαν και ετείχισαν όλην την πόλιν, αφήνοντας εις τον περίβολον αρκετά χωράφια μέσα. Αρχινώντας από την Ακρόπολιν, από τον ναόν του Βάκχου, φέρνοντας γύρον όλην την πόλιν, βάζοντας μέσα και τον ναόν του Θησέως έως το(ν) παλαιόν Άρειον Πάγος, απάνω από τους βράχους, το έσμιζαν εις την Ακρόπολιν, εμπροσθεν των Προπυλαίων. Προς μεσημβρινά της Ακροπόλεως ήτον ο περίβολος του Σαρπετζιέ, οι καμάρες του Θεάτρου. Με πέντε πόρτες: Προς μεσημβρία μια, η Αρβανίτικη λεγόμενη με το να ήτον προς ετζέινο το μέρος όλο Αρβανίτες, οι Πλατζιώτες. Σήμερον είναι το Νοσοκομείον των Στρατιωτικών και του Μακρυγιάννη. Η των Μεσογειών ελέγοντα(ν) η άλλη προς ανατολάς, με το να έμβαιναν όλα τα χωριά των Μεσογείων από ετζεί, πλησίον του βασιλικού παλατιού. Η Τρίτη των Αγίων Αποστόλων προς άρκτον, με το να ήτον πλησίον μιαν εκκλησιάν των Αγίων Αποστόλων, σήμερον είναι πλησίον τα πυροβόλα. Η τέταρτη η Γύφτικη προς την δύσην, εις την σ(τ)αχτοθήκην πλησίον, ήτον και οι Γύφτοι σιδεουργοί πλησίον. Η πέμπτη προς τον γαρμπήν, δυτικομεσημβρινά του Μαντραβίλη. Ήτον ετζει πλησίον ενούς μιαν οικίαν, του Μαντραβίλη ονομάζετον. Μιαν οικογένειαν Αρβανίτες καλλίστη. Είχεν και μιαν επιτηδειότητα αυτή η οικογένεια πατροπαράδοτην: άμα ήθελεν πάθη κανένας πολίτης να.....»*

Η πόλις Αθήνα είχεν τριάντα έξε ενορίες – εφημερίες. Τα τούρτζικα σπίτια ήτον τα ήμιση συσσωματωμένα και τα άλλα ήμιση περιπλεγμένα / με τα χριστιανικά. Επερνούσαν ήσυχα οι Τούρκοι με τους Χριστιανούς....Από τα 1800 έως τα 1821, όπου

³⁵ Επιμέλεια έκδοσης: Μπρούσκαρη, Έρση, Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, σ. 82, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, 2009

ήνοιζεν η επανάστασις, έπεσαν τόσον εις τα λούσα και εις την τρυφήν και επωλούσαν τα κτήματά τους εις τους Χριστιανούς...»³⁶

Επίσης, πλην των κρηνών και των χαμάμ, στην Αθήνα υπήρχαν και πολυσύχναστα κέντρα και κτίρια, τα οποία ήταν³⁷:

Το Παζάρι (αγορά) στο Γυμνάσιο του Αδριανού με το Απάνω Παζάρι που βρισκόταν στο κέντρο της οδού Πανδρόσου και το Κάτω Παζάρι (το λεγόμενο Τσαρσί) να τοποθετούταν μεταξύ του Η.Σ.Α.Π. Μοναστηρακίου και του Μεντρεσέ,

Το Βοεβονδιλίκι, δηλαδή το Διοικητήριο που βρισκόταν στην Παλαιά Αγορά,

Το Κατηλίκι, δηλαδή η έδρα του Ιεροδικαστή (Καδή) στην γωνία των οδών Πανδρόσου και Μνησικλέους κ.ά.³⁸

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληροφορίες που μας δίνει ο Οθωμανός περιηγητής του 17^{ου} αιώνα Τσελεμπί για την Αθήνα αναφέροντας πως μέσα στην πόλη υπήρχαν σε 118 σημεία βρύσες με πόσιμο νερό, ενώ σε κάθε σπιτικό υπήρχε και μια βρύση. Σε 4.000 επίσης οικίες αναφέρει πως υπήρχαν πηγάδια με πόσιμο νερό³⁹.

Επίσης αξίζει να αναφερθεί η ύπαρξη της *Ντουάνας*, η οποία δεν ήταν κάτι διαφορετικό από το τελωνειακό κατάστημα που βρισκόταν πιθανώς κοντά στις φυλακές εντός του τετραγώνου του Αδριανού και του χώρου του Παζαριού. Συμπληρωματικά το Παζάρι κατελάμβανε ολόκληρο τον χώρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού και της Ρωμαϊκής Αγοράς με εμβαδόν 16.000 τ. μ. Στα εργαστήρια, τους ιερούς χώρους και τα μαγαζιά της περιοχής περνούσαν πολλές ώρες της ημέρας τους Έλληνες και Τούρκοι. Το *Κουσέγιο* επιπλέον αποτελούσε ένα είδος Βουλής στο οποίο συνεδρίαζαν οι δημογέροντες της Αθήνας με την ακριβή θέση του όμως να μην είναι γνωστή. Ένα άλλο τζαμί, το οποίο ήταν υπαίθριο και βρισκόταν στη Νοτιοδυτική γωνία των κιόνων του Ολυμπίου και αποτελούνταν από τετράγωνη πλατεία, έχει την ονομασία τζαμί του Ολυμπίου και έμοιαζε με την κατοικία του Μωάμεθ στην Μεδίνα. Οι Οθωμανοί το χρησιμοποιούσαν στην γιορτή του Μπαϊραμίου και εκτάκτως όταν υπήρχε ανομβρία στην πόλη. Τέλος, επειδή στον χώρο αυτόν προσεύχονταν και οι διαμένοντες στην Αθήνα Αιθίοπες, το τέμενος είχε και την ονομασία προσκύνημα των Αραπάδων.

³⁶ Επιμέλεια – σχόλια: Παπαδόπουλος Χ. Θανάσης, Η τυραννία του Χατζή – Αλή Χασεκί στην Τουρκοκρατούμενη Αθήνα 1772 – 1796 όπως την αφηγείται ο Παναγής Σκουζές, σ. 121 – 122, εκδ. Κέδρος, 1975

³⁷ Κάποια κτίρια ήδη προαναφέρθηκαν

³⁸ Μαλτέζος, Γεώργιος, Μνημεία Τουρκοκρατίας Αθηνών, σ. 90, 92, 94, , εκδ. ΧΑΡΑΛ. ΣΠΑΝΟΣ, Αθήνα 1960

³⁹ Μπίρης, Η. Κώστας, ΤΑ ΑΤΤΙΚΑ ΤΟΥ ΕΒΑΙΑ ΤΣΕΛΕΜΠΗ: ΑΙ ΑΘΗΝΑΙ ΚΑΙ ΤΑ ΠΕΡΙΧΩΡΑ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 17^Ο ΑΙΩΝΑ, σ. 47, Αθήνα 1959

Υπήρχαν επίσης στην Αθήνα δύο ξενώνες τους οποίους μπορούμε τον πρώτο να τοποθετήσουμε κοντά στο τέμενος του Σταροπαζάρου και τον δεύτερο στη βόρεια πλευρά της σημερινής πλατείας του Μοναστηρακίου. Κοντά στην σημερινή πλατεία Θησείου βρέθηκαν τα ερείπια ενός τρίτου πιθανώς ξενώνα⁴⁰.

2.2.2. Το λουτρό και η κοινωνία

Στους Οθωμανικούς και Νεότερους χρόνους, το λουτρό αποτελούσε τόσο μέσο κάθαρσης του σώματος και της ψυχής όσο και χώρος αυτοσυγκέντρωσης και ανάπαυσης. Τα χαμάμ αποτελούσαν τόπους συνυφασμένους με την καθημερινή ζωή της πόλης και αυτό ίσχυε ιδιαίτερα για τις γυναίκες, στις οποίες το καφενείο ήταν απαγορευμένο. Στο χαμάμ συγκεντρώνονταν, γελούσαν και πειράζονταν τρώγοντας γλυκά, τραγουδώντας και παίζοντας μουσικά όργανα. Βάσει μαρτυριών για την ζωή της Αθήνας του 19^ο αιώνα μαθαίνουμε πως κάθε Σάββατο στο χώρο του λουτρού πραγματοποιούνταν συγκεντρώσεις όπου κάποιος μπορούσε να πληροφορηθεί τις ειδήσεις της πόλης.

Επίσης, εκτός από τις επισκέψεις στο λουτρό, οι γυναίκες έπρεπε να μεταβούν εκεί στις σημαντικές στιγμές της ζωής τους: Όταν δηλαδή μια γυναίκα περνούσε από την παιδική ηλικία στην ήβη, όταν ήταν μελλοννυμφη και αμέσως μετά το γάμο. Τα λεγόμενα «λουτρίκια» δεν ήταν παρά το σύνολο των αντικειμένων που χρησιμοποιούνταν στο λουτρό και γίνεται αναφορά τους σε πολλά προικοσύμφωνα ως δώρα του γαμπρού ήδη από τα χρόνια του Βυζαντίου⁴¹.

Κάθε άνθρωπος πλούσιος ή φτωχός μπορούσε να μεταβεί στο λουτρό ελεύθερα. Τα δημόσια λουτρά ήταν μνημειακού χαρακτήρα και ιδρύονταν ως αφιερώματα από αξιωματούχους αποτελώντας αξιόλογες οικιστικές λεπτομέρειες μιας πόλης. Οι χώροι επίσης με στάσιμο νερό δεν ήταν σπάνιοι, καθώς το λούσιμο σε μπανιέρες υπήρχε μόνο για τους μη μουσουλμάνους του Οθωμανικού κράτους και για τον λόγο αυτό οι μπανιέρες βρίσκονταν μόνο μέσα στα χαμάμ που δέχονταν Χριστιανούς ή Εβραίους ή

⁴⁰ Τραυλός, Ν. Ιωάννης, Πολεοδομική Εξέλιξις των Αθηνών, σ. 208 – 210, 216, εκδ. ΚΑΠΟΝ ΚΑΙ ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΚΚΟΥ, Αθήνα 1993

⁴¹ Τα «λουτρίκια» αποτελούνταν από έξι πετσέτες (τέσσερις για το λουτρό και δύο που χρησιμοποιούνταν σαν σεντόνια μετά από αυτό), μια πουκαμίσια κεντημένη με μετάξι και χρυσοκλωστή, ένα τάσι μερικές φορές από ασήμι ή χρυσάφι και ξύλινα τσόκαρα από σκαλιστό ξύλο ή διακοσμημένο από ελεφαντόδοντο

σε ιαματικά λουτρά. Τα λουτρά αποτελούσαν τα πρώτα αρχιτεκτονικά έργα που οι Οθωμανοί κατασκεύαζαν με την κατάκτηση μιας πόλης, εφόσον θρησκευτικοί λόγοι υπαγόρευαν την αυστηρή ατομική καθαριότητα με «ράντισμα» του πιστού και όχι με καταβύθισή του σε δεξαμενή νερού. Κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας συναντάμε δύο είδη λουτρών: τα ιαματικά λουτρά (karlıca), στα οποία η ειδοποιός διαφορά εντοπίζεται στην ύπαρξη μιας στρογγυλής δεξαμενής στο κέντρο του θερμού διαμερίσματος και τα δημόσια λουτρά ή χαμάμ που στην Αραβική γλώσσα η λέξη σημαίνει ζεστός χώρος. Η διάταξη των αιθουσών του λουτρού βασιζόταν σε λειτουργικά κριτήρια με την βασική μορφή της κάτοψης να διατηρείται εν πολλοίς αναλλοίωτη. Σε θρησκευολογικό επίπεδο, η διαδικασία λουσίματος χωριζόταν σε τρία συμβολικά στάδια: α. τον εξαγνισμό, β. την εξυγίανση και γ. την απόλαυση. Σύμφωνα με την Ελ. Κατενάκη:

«Η είσοδος προς το λουτρό γινόταν από το δρόμο και ο επισκέπτης εισερχόταν στο αποδυτήριο που στο κέντρο του υπήρχε συντριβάνι. Μικροί θαλαμίσκοι επίσης εξυπηρετούσαν τους επισκέπτες στην ανάπαυσή τους. Ο λουόμενος απευθυνόταν στον προϊστάμενο του λουτρού, ενώ ο υπεύθυνος του βεστιαρίου τον προμήθευε με ένα λινό ύφασμα, δύο πετσέτες και ένα ζευγάρι ξύλινα τσόκαρα. Μια Τρίτη πετσέτα την χρησιμοποιούσε ο λουόμενος εφόσον το ήθελε τυλίγοντάς της σε μορφή τουρμπάν. Ο επόμενος χώρος ήταν το χλιαρό διαμέρισμα του λουτρού με την θερμοκρασία του να ανέρχεται στους 25 °C χωρίς να υφίσταται ουσιώδης επίπλωση. Ο χλιαρός αυτός χώρος επικοινωνούσε με άλλους βοηθητικούς όπως ήταν τα αποχωρητήρια και οι χώροι αποτρίχωσης. Η παραμονή του λουόμενου στο χλιαρό διαρκούσε όσο χρειαζόταν προκειμένου το σώμα του να συνηθίσει τη θερμοκρασία που υφίστατο. Μετά την προσαρμογή που απαιτούνταν, ο λουόμενος οδηγούταν στο θερμό διαμέρισμα του λουτρού μέσω μιας μικρής, στενής και χαμηλής πόρτας. Η θερμοκρασία εκεί έφτανε τους 38 °C, ενώ συνδεδεμένος με την εν λόγω αίθουσα ήταν ο χώρος καύσης – φούρνος και η δεξαμενή με την οποία πραγματοποιούνταν η τροφοδοσία του νερού. Στο τέλος, ο λουόμενος περνούσε στους ατομικούς θερμούς χώρους όπου έμενε μέχρι να ολοκληρωθεί η διαδικασία της εφίδρωσης και όπου η θερμοκρασία ξεπερνούσε τους 40 °C. Με την επιστροφή του στην θερμή αίθουσα, έτριβε το σώμα του με την βοήθεια ενός τρίχινου γαντιού από κατσικότριχες, το καθάριζε και απολάμβανε μαλάξεις από ειδικευμένο προσωπικό»⁴².

Στο κέντρο του θερμού λουτρού υπήρχε υπερυψωμένο έδρανο από μάρμαρο, το οποίο έφερε την ονομασία «ομφαλική πέτρα» (gobektasi), η οποία χρησίμευε για μασάζ. Κατά μήκος του τοίχου εκεί οι γούρνες δεν απουσίαζαν για την παροχή ζεστού και κρύου νερού το οποίο ο λουόμενος έπαιρνε με τη χρήση ειδικού κυπέλλου, του

⁴² Κανετάκη, Ι. Ελένη, Οθωμανικά λουτρά στον Ελλαδικό χώρο, σ. 49 - 51, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, ΑΘΗΝΑ 2004

«τασί». Εν συνεχεία, σε μια ατομική θερμή αίθουσα συμπλήρωνε τον καθαρισμό του σώματός του με λάδι, αρώματα και άλλα καλλυντικά τα οποία ήταν τοποθετημένα εντός ειδικών κογχών της τοιχοποιίας. Μετά τον καθαρισμό του ο λουόμενος επέστρεφε στον χώρο του προκειμένου να ολοκληρωθεί ο εξαγνισμός και να τελειώσουν οι φροντίδες υγιεινής. Αφαιρούσε από πάνω του το λινό ύφασμα που φορούσε και ο υπεύθυνος τον πήγαινε στον χώρο όπου βρίσκονταν οι πετσέτες, τον στέγνωνε και τύλιγε περιμετρικά του κεφαλιού του ένα απορροφητικό ύφασμα σε μορφή τουρμπάν. Μετά από αυτό ο λουόμενος μετέβαινε στον χώρο της εισόδου είτε σε ένα μικρό δωμάτιο ανάπαυσης με τη συνοδεία ευχών και του υποδεικνυόταν να ξαπλώσει, με τον καφετζή στη συνέχεια να του προσφέρει αναψυκτικό, καφέ ή πορτοκαλάδα προκειμένου να έρθει η χαλάρωση.

Αναφορικά με τα υλικά κατασκευής ενός χαμάμ, οι Οθωμανοί τεχνίτες έκαναν χρήση ενός είδους χοντρού αμμοχάλικου το οποίο είχε αντοχή στις υψηλές θερμοκρασίες. Οι αίθουσες του λουτρού είχαν ισχυρά κονιάματα για να προφυλάσσονται από την υγρασία και την συμπύκνωση των υδρατμών, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις οι τοίχοι ήταν διακοσμημένοι με ζώνες ανάγλυφων ή εμπίεστων φυτικών στοιχείων όπως π.χ. ανθεμίων. Το χαμάμ φωτιζόταν μέσα από φωτιστικές οπές στους θόλους σχήματος κυκλικού ή αστεροειδούς. Οι οπές εκείνες ήταν διατεταγμένες σε ομόκεντρους κύκλους και αποτελούσαν τη μοναδική πηγή φωτισμού φυσικής μορφής. Οι φωτεινές δέσμες εθεωρείτο πως είχαν ιαματικές ιδιότητες σε ρευματικές και δερματικές παθήσεις. Οι θόλοι των κτιρίων ήταν καλυμμένοι εξωτερικά με κεραμίδια, κουρασάνι ή φύλλα μόλυβδου με την τοιχοποιία να μην είναι πολύ διαφορετική συγκριτικά με εκείνη των άλλων Οθωμανικών κτισμάτων. Πιο συγκεκριμένα, στην πρώιμη περίοδο κυριαρχεί η τεχνική του πλινθοπερίκλειστου, ενώ κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα τα λουτρά κατασκευάζονται από λαξευτές πέτρες. Αργότερα, χρησιμοποιούνταν ακατέργαστοι λίθοι, οι οποίοι επιχρίζονταν με σοβά⁴³.

Τα Οθωμανικά χαμάμ είχαν ως πρότυπό τους τα Ρωμαϊκά και τα Βυζαντινά λουτρά. Τα χαμάμ κατασκευάζονταν δίπλα σε τεμένη αφού σύμφωνα με το Κοράνι ο μουσουλμάνος πρέπει να είναι καθαρός όταν προσεύχεται. Εφόσον κατά το Ισλαμικό δόγμα μόνο το τρεχούμενο νερό εξαγνίζει, το λουτρό σε μπανιέρα ή πισίνα δεν επιτρέπεται με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν στα χαμάμ μπανιέρες ή δεξαμενές, όπως

⁴³ Ο. π., σ. 47 – 48, 51 – 52, 57 – 58

υπήρχαν κατά τις προηγούμενες εποχές. Τέλος, τα Οθωμανικά λουτρά που βρίσκονται στον Ελλαδικό χώρο είναι είτε δημόσια, είτε ιδιωτικά.

Κατά τους Νεότερους χρόνους η χρήση των δημόσιων λουτρών συνεχίστηκε και μετά την απελευθέρωση από τους Οθωμανούς. Την περίοδο αυτή δεν αλλάζει επί της ουσίας η τυπολογία τους, ενώ ένα δείγμα λουτρού με συνεχή και μακροχρόνια χρήση μέχρι το 1965 αποτελεί το Λουτρό των Αέρηδων.



*Το εσωτερικό του λουτρού όπως είναι σήμερα
(Αρχείο του συγγραφέα)*

Το Λουτρό των Αέρηδων ή χαμάμ του Αμπίντ Εφέντη όπως ονομαζόταν είναι από τα πιο σημαντικά λουτρά και από τα πολύ λίγα σωζόμενα που υπάρχουν σήμερα στην πόλη της Αθήνας. Στην αρχή της Τουρκοκρατίας λειτουργούσε για άντρες και γυναίκες σε διαφορετικές ώρες της ημέρας, ενώ τη δεκαετία του 1870 άλλαξε ώστε να αποκτήσει δύο πλήρεις και αυτόνομες πτέρυγες προκειμένου να λειτουργεί και για τα δύο φύλα ταυτόχρονα. Στα κατοπινά χρόνια προστέθηκε και ένα βοηθητικό κτίσμα το οποίο περιλάμβανε ατομικά λουτρά που είχαν την ονομασία «ευρωπαϊκά».

Το λουτρό αποτελείται από τρεις κύριους χώρους: τα αποδυτήρια, το χλιαρό και το θερμό με την συνολική κίνηση των λουόμενων να πραγματοποιείται από τους ψυχρότερους προς τους θερμότερους χώρους.

Το χαμάμ υπήρξε επίκεντρο της κοινωνικής ζωής των Οθωμανών και υπήρχαν στην Αθήνα αρκετά επί Τουρκοκρατίας με δύο όμως να σώζονται σήμερα:

A. Στην οδό Κυρρήστου 8 είναι το πρώτο και πρόκειται για το Λουτρό των Αέρηδων ή χαμάμ του Αμπίντ Εφέντη και με το οποίο θα ασχοληθούμε στην παρούσα εργασία, καθώς βρίσκεται σε αρκετά καλύτερη κατάσταση συγκριτικά με το άλλο λουτρό. Χρονολογείται από τον 17^ο αιώνα και λειτουργούσε έως το 1965, ενώ από τα τέλη του 20^{ου} αιώνα και μετά την αποκατάστασή του λειτουργεί ως μουσείο, με θεματικές την αρχιτεκτονική της εποχής, την κοινωνική ζωή αλλά και την καθαριότητα και τον καλλωπισμό του σώματος.

B. Το δεύτερο σωζόμενο χαμάμ, αν και η σημερινή του πρόσοψη αποτελεί νεοκλασική προσθήκη, λειτουργεί ως κέντρο διασκέδασης. Βρίσκεται στα Άνω Πετράλωνα, στην οδό Δημοφώντος 97.⁴⁴

Το προαναφερθέν Λουτρό των Αέρηδων που χρονολογείται κατά την πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας (1430-1669) κατά τη διάρκεια της Επανάστασης υπέστη φθορές. Επί βασιλείας Όθωνα το χαμάμ αυτό επισκευάστηκε και επιπλέον προστέθηκαν αποδυτήρια με έντονο το νεοκλασικό στοιχείο. Σε αυτή την κατάσταση παρέμεινε και συνέχισε να λειτουργεί μέχρι το 1965, ενώ ύστερα από επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης του μνημείου λειτουργεί ως μουσείο⁴⁵.

⁴⁴ http://www.athinodromio.gr/%CE%B7-%CE%BF%CE%B8%CF%89%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%BA%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%81%CE%BF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8/?fbclid=IwAR2lcOvIqGDONr9l9-CZ7EgBKvgVjvE-w-mRut97FX7fVqQRSFaXFnhDvo#.XWzZJ1_iLIX (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.1.2020)

⁴⁵ http://www.athinodromio.gr/%CF%84%CE%BF-%CF%87%CE%B1%CE%BC%CE%AC%CE%BC-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B1%CE%BC%CF%80%CE%AF%CE%BD%CF%84-%CE%B5%CF%86%CE%AD%CE%BD%CF%84%CE%B7-%CF%84%CE%BF-%CE%BF%CE%B8%CF%89%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA/#.XWzYvV_iLIU (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.1.2020)



*Το εσωτερικό του λουτρού
(Αρχείο του συγγραφέα)*

Τα χαμάμ ήταν τυπικά κτίρια του Ισλαμικού κόσμου και πολιτισμού με την επίσκεψη σε αυτά να επιβάλλεται από το Ισλάμ. Ο χώρος του λουτρού αποτελούσε τόπο ανάπαυσης και κοινωνικής συνεύρεσης για όλους τους υπηκόους του Οθωμανικού κράτους ανεξαρτήτως θρησκευματος. Τα χαμάμ με την φιλήδονη και εντυπωσιακή ατμόσφαιρα που απέπνεαν αποτέλεσαν ελκυστικό καλλιτεχνικό θέμα με πολλά έργα να μας δίνουν έμμεσα πληροφορίες σχετικά με τη λειτουργία τους και τα αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν μέσα από φιλοτεχνημένες ζωγραφικές σκηνές.

Δεν γίνεται να μην προβούμε σε μια περιληπτική προβολή και περιγραφή των αντικειμένων ενός λουόμενου στο χαμάμ ώστε να έχει και ο αναγνώστης μια ιδέα για τον προς παρουσίαση χώρο:

Το **τασί** ήταν μεταλλικό κύπελλο με σκαλιστή διακόσμηση και κατασκευασμένο από χαλκό, ορείχαλκο, ασήμι, χρυσό ή επιχρυσωμένο μπρούτζο. Οι λουόμενοι το χρησιμοποιούσαν προκειμένου να ρίχνουν νερό από τις γούρνες πάνω στο σώμα τους.



Τα **ξύλινα τσόκαρα** τα φορούσαν οι λουόμενοι στα πόδια τους αφού τους προστάτευαν από την υψηλή θερμοκρασία του δαπέδου. Τα πιο απλοϊκά ήταν κατασκευασμένα από κοινό ξύλο, ενώ τα πιο πολυτελή από έβενο, ξύλο τριανταφυλλιάς και σανταλόξυλο. Έφεραν πολλές φορές εγχάρακτη διακόσμηση με φύλλα ασημιού ή με ένθετα φιλντισένια στοιχεία ή ακόμα και με μικρά καμπανάκια. Το ύψος του τακουνιού υποδήλωνε τη θέση του εργαζόμενου στο λουτρό και η διακόσμησή του την κοινωνικού θέσης του λουόμενου.



Ο **τρίφτης** χρησίμευε για το τρίψιμο και τον καλό καθαρισμό του δέρματος. Φυτικές ίνες και μεταξωτό ή βαμβακερό ύφασμα αποτελούσαν τα υλικά κατασκευής του τρίφτη. Φοριόταν στο χέρι σαν γάντι και είχε έναν σπάγκο ο οποίος τυλιγόταν περιμετρικά του καρπού.



Οι επισκέπτες του χαμάμ έφερναν μαζί τους τα ρούχα και τα προσωπικά τους είδη τα οποία ήταν τυλιγμένα σε ένα μεγάλο τετράγωνο ύφασμα, συχνά κεντημένο (**μποχτσάς**). Ανάμεσα στα είδη βρισκόταν το πεστεμάλι που ήταν είδος πετσέτας με το οποίο τύλιγαν το σώμα τους λίγο πριν μπουν στους χλιαρούς και θερμούς χώρους του λουτρού και το ατομικό μπουρνούζι.



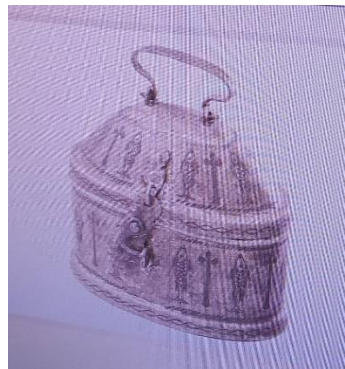
Ο **καθρέπτης** είχε συνήθως σκαλισμένο το όνομα του κατόχου του ειδικά όταν επρόκειτο για γυναίκες. Μετά το μπάνιο του ο λουόμενος μπορούσε να ξυριστεί ή να κόψει τα μαλλιά του, ενώ ο υπάλληλος του λουτρού ήταν υπεύθυνος να κρατάει τον καθρέπτη περιμένοντας το ανάλογο φιλοδώρημα. Η όλη πράξη είχε συμβολικό χαρακτήρα, καθώς ο αντικατοπτρισμός των χρημάτων στον καθρέφτη δήλωνε ευχή για πλούτη.



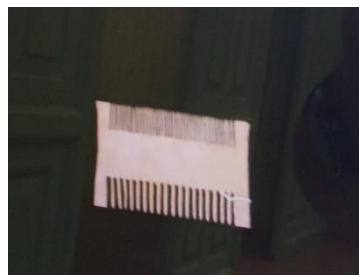
Οι **κοσμηματοθήκες** ήταν μικρά κουτιά από μέταλλο ή ξύλο και μέσα σε αυτές οι λουόμενες φυλούσαν τα κοσμήματά τους. Κατά τη διάρκεια του μπάνιου τους τις έδιναν στην υπεύθυνη των αποδυτηρίων.



Η **σαπουνοθήκη** χρησίμευε για τη φύλαξη του σαπουνιού του λουόμενου και είχε σχήμα ωοειδές. Το κάλυμμά της άνοιγε με μεντεσέ και κλείδωνε με σύρτη. Στον πάτο της υπήρχαν τρύπες για να σουρώνει το νερό, ενώ το υλικό κατασκευής ήταν το ασήμι, το ξύλο ή ο χαλκός.

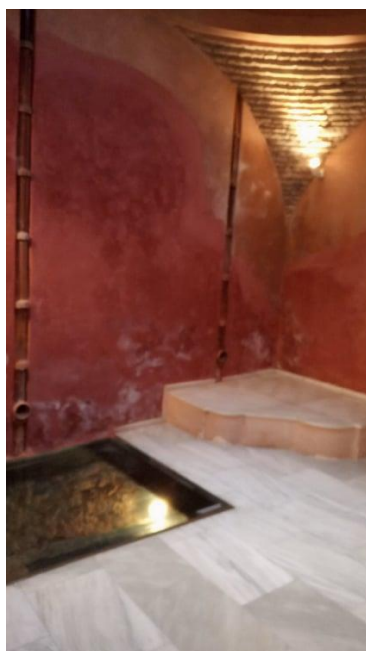


Μετά το λουτρό οι λουόμενοι χρησιμοποιούσαν **χτένες** για τα μαλλιά και τα γένια, ενώ το ξύρισμα με το κατάλληλο **ξυράφι** αποτελούσε άλλη μια ασχολία τους.









*Μερικές όψεις του εσωτερικού χώρου του χαμάμ
(Αρχείο του συγγραφέα)*

Άλλα λουτρά των Οθωμανικών χρόνων ήταν:

Το Λουτρό του Σταροπάζαρου ή του Ουλά Μπέη το οποίο βρισκόταν μέσα στην Ρωμαϊκή Αγορά και το οποίο κατεδαφίστηκε όταν ξεκίνησαν αρχαιολογικές ανασκαφές, ενώ είχε ήδη αλλάξει χρήση⁴⁶.

Το Λουτρό του Ροδακιού. Στη συμβολή των οδών Ναυάρχου Νικοδήμου και Αγίας Φιλοθέης όπου σήμερα υψώνεται το Μέγαρο της Αρχιεπισκοπής τοποθετούνταν το Λουτρό του Χατζή Αλή ή Λουτρό του Ροδακιού, ιδρυμένο τον 16^ο αιώνα. Αν και υπήρξαν αντιδράσεις, το μνημείο κατεδαφίστηκε το 1890 από τον Μητροπολίτη Γερμανό Καλλιγά με σκοπό να κτισθεί το Αρχιεπισκοπικό Μέγαρο⁴⁷.

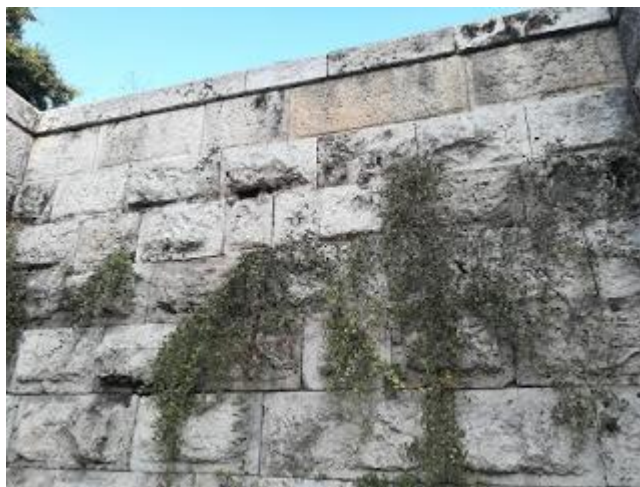
Ας αναφερθεί πως το λουτρό εκείνο είχε ιδρυθεί πάνω σε ερείπια Ρωμαϊκού βαλανείου, ενώ εκεί πήγαιναν μόνο Έλληνες Χριστιανοί κατά την Οθωμανική περίοδο. Μετά την καταστροφή του είχε απομείνει μόνο το συντριβάνι της μεγάλης αίθουσας το οποίο κοσμούσε την αυλή του Αρχιεπισκοπικού Μεγάρου. Στις αρχές του 21^{ου} αιώνα εξαφανίστηκε και αυτό⁴⁸.

⁴⁶ Κανετάκη, Ι. Ελένη, Οθωμανικά λουτρά στον Ελλαδικό χώρο, σ. 208, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, ΑΘΗΝΑ 2004

⁴⁷ Γιοχάλας, Θανάσης – Καφετζάκη, Τόνια, Αθήνα, ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία, σ. 104, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ» - Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ και ΣΙΑΣ Α.Ε., ΑΘΗΝΑ 2014

⁴⁸ Σκουμπουρδή, Αρτεμης, Μοναστηράκι – Πλάκα, οι γειτονιές των θεών, σ. 510, 513, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2017

2.2.3. Το τείχος του Χασεκή



*Τμήμα του τείχους του Χατζή Αλή Χασεκή
(Αρχείο του συγγραφέα)*

Εκτός από κρήνες, ο βοεβόδας Χασεκής κατασκεύασε το 1778 και τείχος στην Αθήνα κατά το μεγαλύτερο μέρος του πάνω στα ερείπια του αρχαίου τείχους του Θεμιστοκλή. Σκοπός του εγχειρήματος ήταν να προστατεύσει την πόλη και την κτηματική του περιουσία από τις επιθέσεις των Τουρκαλβανών άτακτων. Στην αρχή της κατασκευής του τείχους συμμετείχε και ο ίδιος στις οικοδομικές εργασίες με στόχο να πείσει με το παράδειγμά του τους Αθηναίους να προσφέρουν εθελοντική εργασία η οποία όμως αργότερα εξελίχθηκε σε υποχρεωτική και η οποία δεν τελείωνε ούτε τη νύχτα. Ως οικοδομικό υλικό χρησίμευσαν τα αρχαία μνημεία, τα οποία ο Αλή Χασεκή κατέστρεψε, χτίζοντας 22 πύργους να ενισχύουν τις πύλες και το τείχος⁴⁹.

Η αρχή του τείχους βρισκόταν στην Ακρόπολη, στο σημείο που ήταν γνωστό ως Πόρτα του Κάστρου και απλωνόταν στην κορυφή του Άρειου Πάγου έως το Θησείο στη Πόρτα του Δράκου (Ασλάν Καπούσι ή Πόρτα Μαντραβίλη). Προστάτευε την Ακρόπολη από τους πρόποδες της, φτάνοντας μέχρι και το Ηρώδειο.

Οι επτά πύλες του αποτελούσαν τα σύνορα της πόλης με αγροτικούς δρόμους και με τους περισσότερους από αυτούς να υπάρχουν ακόμη και σήμερα, όπως για παράδειγμα η λεωφόρος Μεσογείων, Λιοσίων και η Ιερά Οδός. Η περιοχή εκτός των τειχών είχε επίσης αγροτικό χαρακτήρα, με περιβόλια και χωράφια όπως είναι η περιοχή του Ελαιώνα, ενώ το τείχος γκρεμίστηκε μετά την ίδρυση του Νεοελληνικού

⁴⁹ Γιοχάλας, Θανάσης – Καφετζάκη, Τόνια, Αθήνα, ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία, σ. 601, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ» - Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ και ΣΙΑΣ Α.Ε., ΑΘΗΝΑ 2014

κράτους, με πολλά σπαράγματα του να χρησιμοποιήθηκαν κατά την οικοδόμηση της πόλης⁵⁰.

Ισχυρό τμήμα της οχύρωσης αποτελούσε το κτισμένο από τους Φράγκους κατά τον 13^ο αιώνα τείχος γύρω από τον βράχο της Ακρόπολης (το «Ριζόκαστρο») και ήταν αρκετά ισχυρό εξαιτίας ακριβώς του αρχαίου οικοδομικού υλικού που ενσωματώθηκε. Ονομαζόταν «Σερπεντζές»⁵¹.

Ως προς τα χαμάμ, η επισήμανση ορισμένων ιστορικών στοιχείων για την σπουδαιότητα και σημασία των λουτρών και των μεταγενέστερων Οθωμανικών χαμάμ πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση του πολύ καλά διατηρημένου μνημείου του Λουτρού των Αέρηδων είναι χρήσιμο να γίνει. Έτσι ο αναγνώστης θα αντιληφθεί καλύτερα την κοινωνική σπουδαιότητα μνημείων που χάθηκαν για πάντα στην Ελλάδα.

2.2.4. Οικία Μπενιζέλων



Η οικία Μπενιζέλων

Για την πόλη της Αθήνας, η βασικότερη παρατήρηση που πρέπει να κάνουμε πριν ασχοληθούμε με την οικία – μουσείο των Μπενιζέλων, (η οποία οικία φημολογείται πως είναι η πιο παλιά της Αθήνας) αφορά τις αλλαγές που υπήρξαν αναφορικά με το πολεοδομικό σχέδιο της πόλης.

Πιο συγκεκριμένα, το πρώτο σχέδιο για την ανοικοδόμηση σε νεοκλασικά πλαίσια της νέας πρωτεύουσας της ανεξάρτητης πλέον Ελλάδας, που άρχισαν να

⁵⁰ http://cultureloversgr.blogspot.com/2018/10/blog-post_6.html (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.1.2020)

⁵¹ Γκιολές, Νικόλαος, Η Αθήνα στους πρώτους Χριστιανικούς αιώνες: Πολεοδομική Εξέλιξη, σ. 27, εκδ. Γ. Γκελμπέσης, Αθήνα 2005

συντάσσουν από το 1831 οι αρχιτέκτονες Σταμάτιος Κλεάνθης και Έντουαρντ Σάουμπερτ, φάνηκε αρκετά δύσκολο εγχείρημα. Αυτό κυρίως οφείλεται στα άθλια κοινωνικά και αστικά δεδομένα ενός ημικατεστραμμένου οικισμού της Τουρκοκρατίας, μετά το τέλος του απελευθερωτικού αγώνα. Η κατακραυγή για τα θιγόμενα συμφέροντα και η περιπλοκή τους ζητήματος των αποζημιώσεων κατά τις πρώτες διανοίξεις των οδών, έφεραν αλλαγές και ανατροπές στο πολεοδομικό σχέδιο που κλήθηκε να επεξεργαστεί ο Γερμανός Leo von Klenze και να το αναπροσαρμόσει σε μια πρακτική αλλά πιο κοντόφθαλμη παραλλαγή του⁵².

Το πέτρινο σπίτι στην Οθωμανοκρατία είναι απλόχωρο, δίχωρο και αργότερα τρίχωρο με προσκτίσματα τριγύρω: τον στάβλο, τον φούρνο και τον αμυντικό πύργο κατά περίπτωση που άλλοτε αποτελούσε ξεχωριστό κτίριο και άλλοτε ήταν κολλημένο στην κυρίως οικία με πάντα υπόγεια πρόσβαση. Δεν έλειπαν ούτε οι αποθηκευτικοί χώροι για τα δημητριακά ή το πατητήρι, ενώ τα αρχοντικά διέθεταν και δεύτερο όροφο. Όπου η οικονομική κατάσταση το επέτρεπε οι οικίες διακοσμούσαν εσωτερικά και εξωτερικά με συνθέσεις από τον φυτικό κόσμο, τη ναυτική ζωή, αν πρόκειται για νησιώτικο σπίτι κ.τ.λ.⁵³

Η αρχοντική αστική κατοικία κυριαρχεί στις πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τόσο στον Βαλκανικό χώρο, όσο και στην Μικρά Ασία. Υπήρχε επιπλέον αυλή που περικλειόταν με ψηλό μαντρότοιχο, ο οποίος με την σειρά του προστάτευε την ιδιωτική ζωή των κατοίκων. Ο τύπος οικίας αυτός ήταν πολυδαίδαλος και παρείχε στον ιδιοκτήτη του κύρος και ασφάλεια.

Το αρχοντικό του 18^{ου} αιώνα που αποτελεί την οικία Μπενιζέλων κατασκευάστηκε πάνω σε δύο πιο παλιές, λιθόκτιστες και χαμηλές κεραμοσκεπείς οικοδομές με τις τελευταίες να ενσωματώνονται στο ισόγειό του και να συνδέονται με την προγονική οικία της Οσίας Φιλοθέης⁵⁴ η οποία έζησε τον 16^ο αιώνα και αποτελούσε γόνο της αρχοντικής οικογένειας των Μπενιζέλων της Αθήνας⁵⁵.

⁵² Μπίρης, Γ. Μάνος, Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875 – 1925, σ. 10, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, Αθήνα 2003

⁵³ Χατζηφώτης, Ι. Μ., Η καθημερινή ζωή των Ελλήνων στην Τουρκοκρατία, σ. 183 – 184, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2002

⁵⁴ Η Αγία Φιλοθέη, (κατά κόσμον Ρηγούλα ή Ρεβούλα-Παρασκευή Μπενιζέλου) (1522 – 1589), ήταν μοναχή με σημαντική φιλανθρωπική και κοινωνική δράση κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Έζησε τον 16ο αιώνα. Η Ορθόδοξη Εκκλησία την έχει ανακηρύξει αγία και είναι στενά συνδεδεμένη με την Αθήνα. Η μνήμη της τιμάται από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις 19 Φεβρουαρίου κάθε έτους. (https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CE%B3%CE%AF%CE%B1_%CE%A6%CE%B9%CE%BB%CE%BF%CE%B8%CE%AD%CE%B7_%CE%B7_%CE%91%CE%B8%CE%B7%CE%BD%CE%B1%CE%AF%CE%B1,_%CE%B1%CE%87%CE%BF%CE%BD%CE%84%CE%B9%CE%BA%CE%8C/ (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.1.2020).

⁵⁵ <http://archontiko-mpenizelon.gr/el/%CF%80%CF%81%CE%B9%CE%BD-%CF%84%CE%BF-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C/> (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.1.2020)

Το σπίτι των Μπενιζέλων που ανεγέρθηκε πιθανώς στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα είναι το τελευταίο σωζόμενο κονάκι στην πρωτεύουσα και ένα από τα λίγα ανάλογα αρχοντικά που σώζονται στη νότια Ελλάδα. Πρόκειται για ένα διώροφο, ορθογώνιο κτίσμα με διαστάσεις 9.30 x 23.70 μ. με λιθόκτιστο ισόγειο και ξύλινη ανωδομή η οποία διαθέτει δύο αυλές.

Προς το νότο ήταν κάποτε διαμορφωμένος ο κήπος του αρχοντικού, ενώ οι πλάγιες όψεις του αρχοντικού ανατολικά και δυτικά ήταν ελεύθερες. Η αρχική ιδιοκτησία πιθανότατα ήταν πολύ ευρύτερη με το λιθόκτιστο ισόγειο να αποτελείται από τρεις κλειστούς χώρους και μια στοά. Στο ισόγειο της οικίας υφίστανται βοηθητικές λειτουργίες και εγκαταστάσεις που αφορούσαν εκείνη την εποχή οικονομικές οικιακές δραστηριότητες, καθώς έχουν εντοπιστεί πιθάρια αποθήκευσης οίνου, λαδιού και σιτηρών κι πατητήρια για την επεξεργασία μούστου.



Εξωτερική άποψη της οικίας

Στην αυλή του αρχοντικού υπάρχει πηγάδι και νιπτήρας για την εξασφάλιση νερού, ενώ ο όροφος ο οποίος είναι κατασκευασμένος από ξυλόπηκτους τοίχους συνιστούσε τον κύριο χώρο διαβίωσης. Ο οντάς (το δωμάτιο δηλαδή για όλες τις καθημερινές δραστηριότητες) και το χαγιάτι (ένα δηλαδή ανοιχτό πέραςμα προς τα δωμάτια με καθιστικά και τον χώρο του ορτά – σοφά) αποτελούν τα βασικά στοιχεία της κάτοψης της οικίας, ενώ δεν απουσιάζουν και δύο συμμετρικά διατεταγμένοι οντάδες: ο χειμερινός με τζάκι και ο θερινός. Οι οντάδες διαθέτουν σειρές παραθύρων μικρών διαστάσεων με φεγγίτες από πάνω τους και ευέλικτη επίπλωση, η οποία μπορούσε να αλλάξει εξυπηρετώντας κάθε φορά ποικίλες ανάγκες. Οι διάφορες

ξύλοκατασκευές και τα δείγματα ξυλογλυπτικής είναι συνηθισμένες καλλιτεχνικές οικιακές δημιουργίες της περιόδου⁵⁶.

Όπως προαναφέρθηκε μέσα στον χώρο της οικίας υφίστανται ίχνη από δύο παλαιότερα κτίσματα που χρονολογούνται τον 16^ο αιώνα, ενώ μετά την Επανάσταση το κτίριο χρησίμευσε σαν ταβέρνα.

Το κτίσμα έχει την μορφή των αστικών κατοικιών της περιόδου της Οθωμανοκρατίας, ενώ υπήρχε περιβόλι από την πίσω πλευρά της οικίας όπου εκεί βρισκόταν το πατητήρι και το λιοτρίβι. Στην νοτιοανατολική πλευρά εμφανίζει φρουριακό χαρακτήρα, ενώ οι φεγγίτες έχουν την διαμόρφωση πολεμίστρων. Καλαίσθητα τόξα που στηρίζονται πάνω σε κίονες δημιουργούν ένα ευρύχωρο λιακωτό. Στο ισόγειο διασώζεται υπόγειο Ρωμαϊκό τείχος και είναι ενταγμένο στην οικία⁵⁷.

Τον 19^ο και 20^ο αιώνα το κτίριο υπέστη παρεμβάσεις που αλλοίωσαν την όψη του και οι οποίες σήμερα έχουν αφαιρεθεί. Τέλος, το σημερινό μουσείο - οικία Μπενιζέλων ανήκει στην Αρχιεπισκοπή Αθηνών⁵⁸.



⁵⁶ <http://archontiko-mpenizelon.gr/el/%CF%84%CE%BF-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%BC%CF%80%CE%B5%CE%BD%CE%B9%CE%B6%CE%AD%CE%BB%CF%89%CE%BD/>(ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.1.2020)

⁵⁷ Σκουμπουρδή, Άρτεμις, Μοναστηράκι – Πλάκα, οι γειτονιές των θεών, σ. 381 – 382, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2017

⁵⁸ Γιοχάλας, Θανάσης – Καφετζάκη, Τόνια, Αθήνα, ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία, σ. 95 – 96, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ» - Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ και ΣΙΑΣ Α.Ε., ΑΘΗΝΑ 2014



*Μερικές απόψεις του εσωτερικού
της οικίας Μπενιζέλων
(Αρχείο του συγγραφέα)*

2.2.5. Η οικία του τελευταίου καδή της Αθήνας



*Άποψη της οικίας του καδή όπως είναι σήμερα,
γνωστή από την Ελληνική ταινία «Η δε γυνή να φοβήται τον άνδρα»
(Αρχείο του συγγραφέα)*

Ένα από τα ελάχιστα εναπομείναντα αρχοντικά της Οθωμανικής περιόδου βρίσκεται στην οδό Τριπόδων 32 στο βάθος ενός κήπου και πίσω από ισχυρό τοίχο. Είναι ένα διώροφο κτίριο με κατώι και με λακωτό (χαγιάτι). Αποτελούσε την οικία του τελευταίου καδή των Αθηνών, του Χατζή Χαλήλ Εφέντη, ο οποίος ήταν γέννημα της Αθήνας και με αξιόλογες θρησκευτικές σπουδές στα πιο καλά πανεπιστήμια της Ανατολής. Σεβόταν επίσης την Ορθόδοξη Εκκλησία και συστηματικά διάβαζε εκτός από το Κοράνι, και την Αγία Γραφή. Όταν του ζητήθηκε στις 10 Απριλίου 1821 να υπογράψει φετβά για την θανάτωση προληπτικά 3.000 Αθηναίων, για να μην υπερτερήσουν απέναντι στους Οθωμανούς σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης, εκείνος αρνήθηκε και θανατώθηκε από τον Σουλτάνο. Περνώντας από διάφορους ιδιοκτήτες

και πλειοδοσία, η οικία αγοράσθηκε πριν λίγες δεκαετίες από τον πατέρα της σημερινής ιδιοκτήτριας. Το κτίριο έχει αποκατασταθεί από την Διεύθυνση Προστασίας και Αναστήλωσης Νεοτέρων και Σύγχρονων Μνημείων⁵⁹.

Τέλος, ας αναφερθεί πως η οικία δεν έμεινε απροστάτευτη, καθώς το οίκημα και ο περιβάλλοντας χώρος του έχουν ιστορικό και πολιτιστικό ενδιαφέρον. Το 1995 η συνολική έκταση χαρακτηρίσθηκε διατηρητέο μνημείο, ενώ το κτίριο βάσει όσων ορίζει η νομοθεσία απαγορεύεται να δεχθεί οποιαδήποτε επέμβαση χωρίς την ανάλογη άδεια από την Εφορεία Νεοτέρων Μνημείων⁶⁰.

2.2.6. Ο Πύργος του Τσωρτς



*Η εξωτερική άποψη της οικίας του Ρίτσαρντ Τσωρτς
(Αρχείο του συγγραφέα)*

Πριν προβούμε στην περιγραφή της οικίας του Βρετανού Φιλέλληνα Ρίτσαρντ Τσωρτς θα πρέπει να αναφέρουμε πως, αν και δεν αποτελεί Οθωμανικό μνημείο, λόγω και μόνο της παλαιότητας και της σπουδαιότητάς του, θα μπορούσε να ταξινομηθεί στα κτίρια που μαρτυρούν την αρχιτεκτονική της Οθωμανικής περιόδου, όπως ακριβώς και η οικία Μπενιζέλων. Επίσης, ως προς το ιστορικό σκέλος δεν πρέπει να μας διαφύγει το γεγονός ότι το μνημείο συνδέεται με έναν ξένο αξιωματικό που ανήκε στους πρωτεργάτες του αγώνα εναντίον μιας αυτοκρατορίας και ενός πολιτισμού, τα κατάλοιπα του οποίου η εργασία αυτή πραγματεύεται.

Περιγραφικά, η οικία αποτελεί μια πολύ σπουδαία αρχοντική κατοικία της προεπαναστατικής περιόδου η οποία κατά την περίοδο των Οθωμανών λειτούργησε ως

⁵⁹ Σκουμπουρδή, Αρτεμς, Μοναστηράκι – Πλάκα: Οι γειτονιές των θεών, σ. 455, 457, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2017

⁶⁰ <https://www.newsbeast.gr/weekend/arthro/2260912/giati-to-spiti-tou-zevgous-kokovikou-stin-plaka-den-poulithike-pote> (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.1.2020)

αστυνομικό φυλάκιο τους ή παρατηρητήριο. Διαθέτει μικρά παράθυρα και μια αξιοπρόσεκτη καμινάδα, τα οποία αποτελούν αρχιτεκτονική λεπτομέρεια της Οθωμανικής οικιστικής έκφρασης. Σαν πολύ σπουδαίο αρχιτεκτονικό της κόσμημα παρουσιάζει διπλή οδοντωτή ταινία κάτω από την κεραμιδοσκεπή, ενώ μεταγενέστερα προστέθηκε ένα χαμηλό κτίριο στην δυτική πλευρά και μερικά άλλα πιο νέα περιμετρικά της αυλής. Μετά τους μεγάλους σεισμούς της Αθήνας το 1981 και 1999 το μνημείο υπέστη μεγάλες φθορές, ενώ εξακολουθεί να μεταφέρει τις μνήμες του τόπου επί δύο τουλάχιστον αιώνες⁶¹.

Η περιοχή της Πλάκας όπου βρίσκεται ο πύργος – οικία που μας ενδιαφέρει είναι από τα πιο γραφικά μέρη της Αθήνας. Μάλιστα, μετά τον πόλεμο, πολλά από τα κτίρια της περιοχής κρίθηκαν διατηρητέα με αποτέλεσμα η γειτονιά αυτή να αποτελεί την μόνη συνοικία της πρωτεύουσας, στην οποία κάποιος μπορεί να δει την πόλη όπως ήταν λίγο πολύ πριν έναν αιώνα.

Δυστυχώς όμως η πλειοψηφία των κτιρίων της Πλάκας παραμένουν ερειπωμένα, με την Πολιτεία στην ουσία να αδιαφορεί για την τουριστική τους αξιοποίηση και για ένα κτιριακό πολιτιστικό απόθεμα που θα μπορούσε να ανεβάσει την συνολική αισθητική του ιστορικού κέντρου της πρωτεύουσας⁶².

Το μνημείο αποτελεί τριώροφο πυργοτόσπιτο του 18^{ου} αιώνα και όπως φάνηκε από τα παραπάνω που γράφηκαν πρόκειται για ένα από τα πολύ λίγα προεπαναστατικά κτίρια της πόλης που σώζεται με την οχυρωματική του άποψη να το καθιστά ξεχωριστό. Μετά την απελευθέρωση της πόλης αγοράσθηκε από τον ιστορικό της Ελληνικής Επανάστασης Τζορτζ Φίνλεϋ, ενώ την περίοδο 1835 – 1840 υπέστη επισκευές και αλλαγές. Αργότερα το σπίτι το ενοικίασε και κατοίκησε σε αυτό μέχρι το θάνατό του το 1873 ο Ιρλανδός Φιλέλληνας και αρχιστράτηγος των Ελληνικών δυνάμεων από το 1827 μέχρι το 1829 Sir Ρίτσαρντ Τσωρτς. Μετά από τις πολλές περιπέτειες του μνημείου, καθώς είχε διάφορες και όχι αξιομνημόνευτες χρήσεις, σήμερα καταβάλλονται προσπάθειες αυτό να αποκατασταθεί⁶³.

⁶¹ Σκουμπουρδή, Αρτεμής, Μοναστηράκι – Πλάκα, οι γειτονιές των θεών, σ. 391 – 392, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2017

⁶² https://www.lifo.gr/print/urban_life/189366/treis-egkataleimmenes-istorikes-katoikies-tis-plakas-poy-marazonoyi

⁶³ Γιοχάλας, Θανάσης – Καφετζάκη, Τόνια, Αθήνα, ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία, σ. 97 – 98, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ» - Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ και ΣΙΑΣ Α.Ε., ΑΘΗΝΑ 2014



*Η ερειπώδης κατάσταση του πυργοτόπιτου
πριν τις προσπάθειες αποκατάστασής του
(Αρχείο του συγγραφέα)*

2.2.7. Ο Μεντρεσές

Στον χώρο όπου βρίσκεται η Ρωμαϊκή Αγορά και απέναντι από το Ωρολόγιο του Κυρρήστου χτίστηκε από τους Οθωμανούς το 1721 Ιερατική Ισλαμική σχολή και εκεί οι οικότροφοι μαθητές διδάσκονταν το Κοράνι, γραμματική, συντακτικό, καλλιγραφία και μαθηματικά. Σύμφωνα με την επιγραφή που σώζεται στην είσοδο του μνημείου, το κτίριο ιδρύθηκε από τον Μεχμέτ Φαχρή, ενώ μετά την Επανάσταση προτάθηκε να στεγάσει την Ακαδημία Ωραίων Τεχνών και στη συνέχεια τον Καθολικό Ναό Αθηνών. Επίσης, μετά το 1837 χρησιμοποιήθηκε σαν φυλακή.



*Λεπτομέρεια από την περιμετρική ανάγλυφη διακόσμηση του Μεντρεσέ
(Αρχείο του συγγραφέα)*

Οι απόφοιτοι προορίζονταν να στελεχώσουν τα ανώτερα θρησκευτικά και πολιτικά κλιμάκια του Οθωμανικού κράτους, ενώ ο χώρος του χρησιμοποιούνταν και ως τόπος συνεδριάσεων για σημαντικά ζητήματα με το δημόσιο της εποχής να αναλαμβάνει την συντήρηση και τις όποιες δαπάνες φοίτησης των φοιτητών⁶⁴.

Ο Μεντρεσές αποτελούσε ένα τετράγωνο κτίσμα με εσωτερική αυλή, ενώ περιμετρικά είχαν διαμορφωθεί 11 μικρά δωμάτια για τους σπουδαστές, τα οποία είχαν αναπτυχθεί γύρω από εσωτερικό περιστύλιο. Πιο συγκεκριμένα, υπήρχαν δύο πτέρυγες ισόγειων κελιών που αναπτύσσονταν κατά μήκος της νότιας και ανατολικής πλευράς της εσωτερικής αυλής, με την είσοδο να τοποθετείται στο μέσο της νότιας πτέρυγας με τη βόρεια και δυτική πλευρά να έχουν ψηλό μανδρότοιχο. Στο βόρειο άκρο της ανατολικής πτέρυγας διαμορφωνόταν αίθουσα διδασκαλίας και προσευχής.

Η κάλυψη των χώρων γινόταν με μικρούς ημισφαιρικούς θόλους και με ικανό αριθμό ψηλών καμινάδων. Με την μετατροπή του Μεντρεσέ σε φυλακή σε σχέδια του Χριστιανού Χάνσεν, η μορφή του αλλοιώθηκε με την δημιουργία νέων πτερύγων στη βόρεια και δυτική πλευρά και αργότερα (περίπου στο 1850) με την πρόσθεση ορόφου και κεραμοσκεπής.

Η θύρα εισόδου ανοίγεται στο τύμπανο αβαθούς κόγχης κατασκευασμένης με λαξευτούς λίθους, η οποία απολήγει σε πεταλόμορφο τόξο και φέρει ανάγλυφη διακόσμηση. Μέσα σε πλαίσιο και πάνω από τη θύρα όπως αναφέρθηκε πιο πάνω υπάρχει ανάγλυφη ιδρυτική επιγραφή:

«Ο πάνσοφος Θεός, θέλοντας δια της παιδείας να αναστήσει τα τέκνα αυτής της χώρας, επιτέλεσε την βούλησή του. Η αγαθοεργία του Μεχμέτ Φαχρή ίδρυσε περίβλεπτο Οθωμανικό ιεροσπουδαστήριο στο κεντρικό μέρος της πόλεως, ώστε να συνδιαιτώνται σε αυτήν αδελφικά, όπως στον Παράδεισο, όλα τα τέκνα του απεσταλμένου του Θεού...» (Έτος Εγίρας 1133 που αντιστοιχεί στο 1721)⁶⁵

«Ανάγνωθι εν ονόματι του Κυρίου σου, όστις έκτισε τα πάντα Όστις έπλασε τον άνθρωπο εκ θρόμβου αίματος Ανάγνωθι εν ονόματι του Κυρίου σου, ούτος συνέστησε ω ανθρώπω την χρήσιν της γραφίδος, διδάζας αυτόν ό,τι πρότερον ηγνόει»

(Κοράνι 96. 1 – 5)

Η μεγάλη σημασία της γλώσσας και των επιγραφών τονίζεται από εξής λέξεις που φανερώθηκαν στον Μωάμεθ από τον Θεό και σημαίνουν ότι ο άνθρωπος έχει την

⁶⁴ Ο.π. σ. 259

⁶⁵ Σκουμπουρδή, Αρτεμς, Μοναστηράκι – Πλάκα, οι γειτονιές των θεών, σ. 259, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2017

ικανότητα να μάθει μέσα από την γραφή και το βιβλίο ό,τι δεν μπορεί να γνωρίσει διαφορετικά⁶⁶.



*Η ιδρυτική επιγραφή του Μεντρεσέ, η οποία - μαζί με την πύλη - διατηρήθηκε μετά την καταστροφή του υπόλοιπου μνημείου από τον Αθηναϊκό όχλο
(Αρχείο του συγγραφέα)*

Στον εσωτερικό του χώρου μας σώζονται πολύ λίγα λείψανα, όπως υπολείμματα από τέμενος στη Β.Α. γωνία με τμήμα του μιχράμπ να ενσωματώνεται σε νεότερη τοιχοποιία. Επιπλέον, στο χώρο μπορεί ο επισκέπτης να δει τμήμα Υστερορωμαϊκού τείχους, χωρίς να παραλείψουμε να τονίσουμε πως στον μνημειακό χώρο πραγματοποιούνται καθαρισμοί συχνά. Στο πλαίσιο των έργων Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας έλαβαν χώρα κηπευτικές παρεμβάσεις και κατασκευάστηκε περίφραξη στην πρόσοψη⁶⁷.

Η φυλακή-Μεντρεσές διατηρήθηκε μέχρι τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Γεωργίου και αποτελούσε φόβο για παράνομους αλλά και νομοταγείς πολίτες. Στο κέντρο της εσωτερικής αυλής υπήρχε ένας μεγάλος πλάτανος, τα κλαδιά του οποίου χρησιμοποιούνταν για απαγχονισμούς. Η έκφραση επίσης «χαιρέτα μου τον πλάτανο» σύμφωνα με μια εκδοχή βγήκε λόγω ακριβώς αυτής της χρήσης του δέντρου⁶⁸.

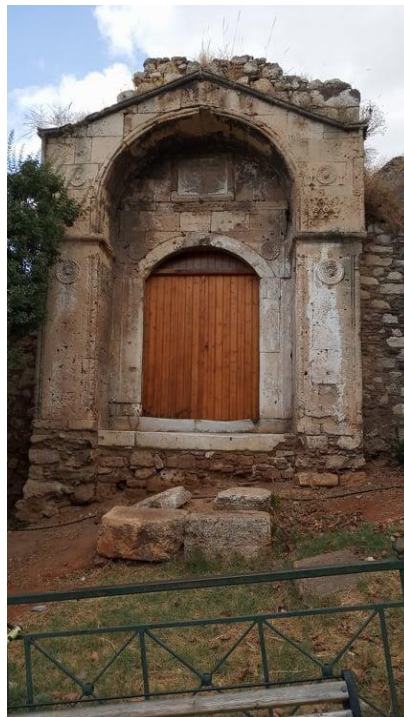
Δυστυχώς το μοναδικό αρχιτεκτονικό μέλος του Μεντρεσέ που σήμερα σώζεται είναι ο πέτρινος περίβολος και η μεγάλη ξύλινη πύλη του, ενώ πάνω του υπάρχει η προαναφερθείσα αραβική επιγραφή με το όνομα του κτήτορα.

⁶⁶ Μπλουμ, Τζόνθαν – Μπλερ, Σήλα, Ισλαμικές Τέχνες, σ. 59, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1999

⁶⁷ Επιμέλεια έκδοσης Μπρούσκαρη, Έρση, Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, σ. 77 – 78, 2009

⁶⁸ <https://www.iefimerida.gr/news/379524/mentreses-apomeinari-ton-othomanon-stin-plaka-haireta-moy-ton-platano-eikones> (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.1.2020)

Τυπολογικά, όλοι οι Μεντρεσέδες αποτελούνταν από μια κεντρική αυλή και τριγύρω υπήρχαν μικρά δωμάτια, όπου φοιτούσαν και έμεναν οι ιεροσπουδαστές. Ο πλάτανος κήκε το 1915 από κεραυνό ή εξαφανίσθηκε λόγω ηλικίας, και ο Μεντρεσές κατεδαφίστηκε την ίδια περίοδο ώστε να γίνουν αρχαιολογικές έρευνες, πλην όμως της πύλης του⁶⁹. Κάποιος μάλιστα είχε δει στο όνειρό του ότι κάτω από το χώρο του κτίσματος υπήρχαν θαμμένα χάλκινα άλογα και παρά τις διαμαρτυρίες πολλών ρομαντικών το κτίριο αφανίσθηκε χωρίς όμως να βρεθεί κάτι⁷⁰. Ο Μεντρεσές σήμερα χρησιμοποιείται εν μέρει για την στέγαση αρχαιολογικού υλικού.



*Η πύλη του μεντρεσέ όπως σώζεται
(Αρχείο του συγγραφέα)*

⁶⁹ http://www.athinodromio.gr/%CE%B7-%CE%BF%CE%B8%CF%89%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%BA%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%81%CE%BF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8/?fbclid=IwAR2lcOvIqGDONr9I9-CZ7EgBKvgVjvE-w-mRutf97FX7fVqQRSFaXFnhDvo#.XYph41_iLIX (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.1.2020)

⁷⁰ Σκουμπουρδή, Άρτεμις, Μοναστηράκι – Πλάκα, οι γειτονιές των θεών, σ. 264, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2017

2.2.8. Τα τζαμιά της Αθήνας

Τα τζαμιά στην Αθήνα την εποχή της Τουρκοκρατίας (1456 – 1833) απ’ όσο γνωρίζουμε ήταν εννιά. Από τα περισσότερα δεν σώζεται τίποτα, ενώ από τα ελάχιστα που σώζονται ακολουθεί λεπτομερής περιγραφή.

Το Ισμαϊντί ή Μεστζίτ. Πρόκειται για το Τζαμί που βρισκόταν μέσα στον Παρθενώνα και λεγόταν Ισμαϊντί Τζαμί. Οι Τούρκοι ανήγειραν μέσα στο τέμενος αυτό άμβωνα και, στη θέση της αγίας τράπεζας της εκκλησίας που υπήρχε πιο πριν στην ίδια θέση, κατασκεύασαν κοίλο προσευχητάριο μιχράμπ με κατεύθυνση προς τη Μέκκα. Στη θέση τέλος του κωδωνοστασίου στην νοτιοδυτική γωνία κατασκευάστηκε μιναρές.

Το Τζαμί του Ροδακιού. Ήταν γνωστό και ως Γενί Τζαμί ή Τζαμί της Μπέινας και υπήρχε στη σημερινή συμβολή των οδών Βουλής και Ναυάρχου Νικοδήμου. Περιμετρικά του υπήρχε Μουσουλμανικό νεκροταφείο, ενώ κατά την Επανάσταση είχε αποφασισθεί να χρησιμοποιηθεί ως Σχολείον των Επιστημών και βοτανικός κήπος, ενώ σήμερα δυστυχώς δεν σώζεται⁷¹.

Το Σοφτά Τζαμί ή Χουσνί Μπέη Τζαμισί ή Τζαμί του Επάνω Συντριβανιού. Στην διασταύρωση των οδών Καπνικαρέας και Πανδρόσου υπήρχε το Σοφτά Τζαμί με την περιοχή να ονομάζεται Χουσνί Μπέη Τζαμισί. Η ονομασία «σοφτά» παρέπεμπε στην παρουσία των Οθωμανών μαθητών που φοιτούσαν στον κοντινό Μεντρεσέ, ενώ το συγκεκριμένο τζαμί πιθανώς να χρησιμοποιούνταν σαν ιεροσπουδαστήριο πριν την κατασκευή του Μεντρεσέ από τον Μεχμέτ Φαχρή. Το τέμενος κατεδαφίστηκε κατά την πρώτη πολιορκία της Ακρόπολης ή αμέσως μετά, ενώ κτίστηκε κατά τον 17^ο αιώνα⁷².

Το Τζαμί της Κολόνας. Πολύ κοντά στην περιοχή των πιο παλιών Αθηναϊκών Γυμνασίων, στην οδό Αδριανού και Φλέσσα, υπήρχε επί Τουρκοκρατίας το Τζαμί της Κολόνας, με την ονομασία του να οφείλεται σε μονολιθική μαρμάρινη Ρωμαϊκή κολόνα που στεκόταν στην άκρη του κήπου του τζαμιού. Μεταγενέστερα το τέμενος δόθηκε στην Φιλόμουσο Εταιρεία για να μεταβληθεί σε Δημόσια βιβλιοθήκη στην οποία φυλάχθηκαν τα χειρόγραφα και τα βιβλία των μοναστηριών της Αττικής που όμως στην διάρκεια της Επανάστασης καταστράφηκαν. Το τζαμί αφανίστηκε το 1836

⁷¹ Γιοχάλας, Θανάσης – Καφετζάκη, Τόνια, Αθήνα, ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία, σ. 100, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ» - Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ και ΣΙΑΣ Α.Ε., ΑΘΗΝΑ 2014

⁷² Σκουμπουρδή, Αρτεμής, Μοναστηράκι – Πλάκα, οι γειτονιές των θεών, σ. 316 – 317, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2017

επειδή οι αρχαιολόγοι τότε πίστευαν πως στο ίδιο σημείο βρισκόταν στην αρχαιότητα το Πρυτανείο⁷³.

Το Τζαμί που βρισκόταν βόρεια του Ωδείου του Ηρώδου του Αττικού

Το Κιουτσούκ Τζαμί

Το Τζαμί της Καφισέ καζασί (όπως λεγόταν τότε η Κηφισιά)

Φετιχιέ Τζαμί. Σε πολύ καλή κατάσταση σώζεται το πιο παλιό και σημαντικό τζαμί της Αθήνας, το Φετιχιέ τζαμί (το οποίο χρησιμοποιείται για εκθέσεις) και θεωρείται ως το τέμενος της Οθωμανικής κατάκτησης καθώς τουρκιστί φετιχιέ σημαίνει κατάκτηση χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν υπάρχουν διαφωνίες ως προς το χρόνο κατασκευής του με πολλούς ειδικούς να διατείνονται πως χτίστηκε τον 17^ο αιώνα μετά την Βενετική κυριαρχία και όχι τον 15^ο ⁷⁴. Είναι γνωστό και ως «τζαμί του Πορθητή» ή «τζαμί του Σταροπάζαρου». Κατά τη διάρκεια παραμονής των Βενετών στην Αθήνα τον 17^ο αιώνα μετατράπηκε σε εκκλησία του Αγ. Διονυσίου και στο χώρο του γιορτάστηκε το 1687 η κατάληψη της πόλης από τον Μοροζίνι. Το 1824 το τζαμί χρησιμοποιήθηκε σαν αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Φιλομούσου Εταιρείας, ενώ μετά την απελευθέρωση πέρασε στην δικαιοδοσία του στρατού και χρησίμευσε σαν στρατώνας, στρατιωτική φυλακή κ.ά.⁷⁵.

⁷³ Ο. π. , σ. 495, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2017

⁷⁴ http://www.athinodromio.gr/%CE%B7-%CE%BF%CE%B8%CF%89%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%BA%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%81%CE%BF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8/?fbclid=IwAR2lcOvIqGDONr9l9-CZ7EgBKvgVjnE-w-mRutf97FX7fVqQRSFaXFnhDvo#.XYC9X1_iLIX (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.1.2020)

⁷⁵ Γιοχάλας, Θανάσης – Καφετζάκη, Τόνια, Αθήνα, ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία, σ. 75, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ» - Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ και ΣΙΑΣ Α.Ε., ΑΘΗΝΑ 2014



*Εξωτερική και εσωτερικές όψεις του τεμένους Φετιχέ σήμερα
(Αρχείο του συγγραφέα)*

Το τέμενος είναι κατασκευασμένο πάνω σε τρίκλιτη μεσοβυζαντινή του 10^{ου} – 11^{ου} αιώνα εκκλησία και μετά από μελέτες και εργασίες αποκατάστασης, λειτουργεί, ως χώρος ιστορικής μελέτης και επίσκεψης⁷⁶.

⁷⁶ <http://www.athinodromio.gr/%CE%B7-%CE%BF%CE%B8%CF%89%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%BA%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%81%CE%BF-%CF%84%CE%B7%CF%82->

Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο «quatrefoil plan» λόγω της διαμόρφωσης της στέγασής του με τέσσερα τεταρτοσφαίρια για την στήριξη του κεντρικού τρούλου. Ο τύπος αυτός αντιπροσωπεύεται σε μερικά από τα πιο σημαντικά τεμένη της Κωνσταντινούπολης και γνώρισε μεγάλη εξάπλωση στα Οθωμανικά εδάφη κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα. Το μνημείο αποτελείται από μια τετράγωνη αίθουσα προσευχής και ένα προστώο στη δυτική πλευρά της με τους τοίχους να μην έχουν επιχρίσματα. Το υλικό κατασκευής των τοίχων συγκεκριμένα είναι περισσότερο αργολιθοδομή με τη συνοδεία κεραμικών τεμαχίων και πυκνή χρήση λαξευμένων λίθων και πιο παλιού οικοδομικού υλικού. Υπάρχουν τέλος στο πάνω μέρος των τοίχων επάλληλες οδοντωτές ταινίες με τους τρούλους να καλύπτονται με κεραμίδια.

Στο εσωτερικό του τεμένους, το κέντρο της αίθουσας προσευχής ορίζουν τέσσερις κίονες με τα κιονόκρανά τους να φέρουν διακόσμηση από σχηματοποιημένα υδροχαρή φύλλα. Στις τέσσερις επίσης πλευρές του κεντρικού τετραγώνου διαμορφώνονται τεταρτοσφαίρια για την αποφυγή των ωθήσεων του τρούλου, ενώ η στέγαση συμπληρώνεται από πιο μικρούς ημισφαιρικούς θόλους που καλύπτουν τους γωνιαίους χώρους του κτιρίου.

Η δυτική όψη του κτιρίου διαθέτει την μοναδική είσοδο στο χώρο και φέρει ανάγλυφο μαρμάρινο περίθυρο. Από το μιναρέ επιπλέον διατηρείται η τετράγωνη βάση με τμήμα της ελικοειδούς εσωτερικής σκάλας.

Η αναστήλωση του μνημείου πραγματοποιήθηκε το 1935 από τον Αναστάσιο Ορλάνδο και συνοδεύθηκε από εργασίες αποχωμάτωσης στο εσωτερικό του με τη βοήθεια των οποίων συγκεντρώθηκαν πολλά θραύσματα γλυπτών μελών και επιγραφών. Από το 1963 μέχρι σήμερα πραγματοποιούνται στο χώρο εργασίες καθαρισμού και συντήρησης από την Α' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων⁷⁷.

1. Τζαμί Τζισδαράκη

%CE%B1%CE%B8/?fbclid=IwAR2lcOvIqGDONr9l9-CZ7EgBKvgVjvE-w-mRutF97FX7fVqQRSFaXFnhDvo#.Xal3RF_iLIX (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.1.2020)

⁷⁷ Επιμέλεια έκδοσης: Μπούσκαρη, Έρση, Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, σ. 72 – 73, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, 2009



Το Τζαμί Τζισδαράκη

- Το Τζαμί του Τζισδαράκη ή Τζαμί του Κάτω Συντριβανιού χτισμένο τον 18ο αιώνα (1759) από τον Οθωμανό διοικητή της Αθήνας Μουσταφά Αγά Τζισδαράκη και υψώνεται μπροστά από τον σταθμό Μοναστηράκι του Ηλεκτρικού Σιδηροδρόμου Αθηνών. Βρίσκεται σε εξαιρετική κατάσταση, ενώ σήμερα είναι μουσείο (παράρτημα του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης) και στεγάζει τη Συλλογή νεότερης κεραμικής του Βασιλείου Κυριαζόπουλου.

Το μνημείο έχει τετραγωνική κάτοψη και αποτελείται από χώρους σε δύο επίπεδα με το κυρίως τέμενος να καταλαμβάνει το δεύτερο επίπεδο. Υπάρχει μια μεγάλη αίθουσα προσευχής τετράγωνου σχήματος που φέρει στη δυτική πλευρά ανοικτό κιονοστήρικο προστώο, στο οποίο κανείς μπαίνει από κλίμακα στη νότια πλευρά του. Η όλη αίθουσα στεγάζεται από ημισφαιρικό τρούλο, ο οποίος εδράζεται σε οκταγωνική βάση και ο οποίος καλυπτόταν στην αρχή με μόλυβδο και αργότερα με κεραμίδια. Ως προς την νοτιοδυτική γωνία, εκεί υπήρχε μιναρές που όμως κατεδαφίσθηκε μεταξύ των ετών 1839 – 1843.

Ο εσωτερικός χώρος αρχικά ήταν ενιαίος και σήμερα διαρθρώνεται σε δύο επίπεδα. Είχε επαρκή φυσικό φωτισμό που εξασφαλιζόταν από δύο σειρές παραθύρων περιμετρικά και από φεγγίτες που βρίσκονταν στη βάση του τρούλου. Ο θόλος φέρει ακτινωτές νευρώσεις που συγκλίνουν σε οκτάπλευρη ροζέτα, με τη βάση να διαμορφώνεται με οκτώ αβαθή τόξα.



*Δείγμα κτητορικής επιγραφής από το Τζαμί Τζισδαράκη
(Αρχείο του συγγραφέα)*

Αναφορικά με τη δεύτερη ζώνη, σχηματίζονται αβαθή τόξα τα οποία εναλλάσσονται με τεταρτοσφαίρια στους γωνιακούς χώρους, ενώ οι επιφάνειες είναι επιχρισμένες. Επιπλέον, διατηρούνται σπαράγματα ζωγραφικής διακόσμησης με φυτικά θέματα σε λευκό βάθος.

Η μόνη είσοδος στο τέμενος υπάρχει στη δυτική πλευρά και πλαισιώνεται εξωτερικά από μαρμάρινο περιθύρωμα με πλούσια ανάγλυφη διακόσμηση. Δεν απουσιάζει η ιδρυτική επιγραφή πάνω από την είσοδο, ενώ σχηματίζονται επίσης ανάμεσα στα μεγάλα παράθυρα μικρές κόγχες – μιχράμπ που βοηθούσαν στην τέλεση της υπαίθριας προσευχής.

Το προστώο φέρεται σε τέσσερις κίονες, τους οποίους στηρίζουν οξυκόρυφα τόξα και στεγάζεται σε με τρεις τρουλίσκους το κέντρο των οποίων καλύπτουν κυκλικά κοσμήματα. Επίσης, το κτίσμα χαρακτηρίζεται και από πυκνή χρήση λαξευμένων λίθων και γλυπτών πώρινων λεπτομερειών στα πλαίσια των ανοιγμάτων⁷⁸.

Σύμφωνα με την παράδοση, ο Τζισδαράκης αξιοποίησε έναν από τους κίονες του Ναού του Ολυμπίου Διός για να φτιάξει ασβέστη για την κατασκευή του τεμένους, αλλά υπάρχει και η πιθανότητα να χρησιμοποίησε και έναν από τους κίονες της βιβλιοθήκης του Αδριανού που βρίσκεται κοντά. Αυτή η πράξη οδήγησε στην καθαίρεσή του, καθώς θεωρήθηκε ιεροσυλία η οποία απελευθέρωσε κατάρες με μια επιδημία πανώλης τον επόμενο χρόνο να αποδίδεται σε αυτό το γεγονός. Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, το τζαμί χρησιμοποιήθηκε σαν αίθουσα συνεδριάσεων για την τοπική δημογεροντία, ενώ μετά την ανεξαρτησία της Ελλάδας

⁷⁸ Επιμέλεια έκδοσης: Μπούσκαρη, Έρση, Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, σ. 75 – 76, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, 2009

χρησιμοποιήθηκε ποικιλοτρόπως καθώς εκεί διεξάχθηκε χορός προς τιμήν του βασιλιά Όθωνα και μετά χρησιμοποιήθηκε ως στρατώνας, φυλακή και αποθήκη.



*Νυχτερινή λήψη του τεμένους Τζισδαράκη
(Αρχείο του συγγραφέα)*

Το 1915 ανακατασκευάστηκε εν μέρει υπό την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Αναστασίου Ορλάνδου και χρησιμοποιήθηκε για την στέγαση του Μουσείου Ελληνικών Χειροτεχνημάτων από το 1918 μέχρι το 1973. Το 1966 έγιναν αλλαγές και μετατροπές στο κτίριο ώστε να προσευχηθεί ο εξόριστος βασιλιάς της Σαουδικής Αραβίας Σαούντ.

Μπροστά από το τέμενος υπήρχε και μαρμαρίνο αναβρυτήριο με τέσσερις γραφές στις τέσσερις πλευρές του αντίστοιχα. Ο Γάλλος περιηγητής Abbet Grasset μας λέει πως πάνω στο συντριβάνι εκείνο οι Οθωμανοί είχαν αναγράψει τα ονόματα όλων των διοικητών της Αθήνας, ενώ παγκάκια διαμορφώνονταν περιμετρικά του μνημείου⁷⁹.

Το 1973 η μόνιμη έκθεση και τα γραφεία του Μ. Ε. Λ. Τ. μεταφέρθηκαν στην οδό Κυδαθηναίων 17, ενώ στο τέμενος παρέμεινε συλλογή κεραμικών τα οποία είχαν δοθεί σαν δωρεά από τον Βασίλειο Κυριαζόπουλο. Το κτίριο υπέστη ζημιές από σεισμό το 1981 και άνοιξε πάλι για το κοινό το 1991⁸⁰.

Επιλογικά, ένα ακόμα σημαντικό μνημείο της Οθωμανικής παρουσίας στην Αθήνα είναι και τα απομεινάρια του τείχους του Αλή Χατζή Χασεκί το οποίο είναι

⁷⁹ Σκουμπουρδή, Αρτεμς, Μοναστηράκι – Πλάκα, οι γειτονιές των θεών, σ. 293, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2017

⁸⁰ https://el.wikipedia.org/wiki/Τζαμί_Τζισταράκη (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.1.2020)

κατασκευασμένο το 1778. Πρόκειται για χτίσιμο νεότερου τείχους πάνω στις βάσεις του αρχαίου τείχους του Θεμιστοκλή του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁸¹.

Πλην των τζαμιών στην Αθήνα υπήρχαν και τεκέδες, οι οποίες δεν ήταν τίποτα άλλο παρά κέντρα αιρέσεων του Κορανίου, όπως αποτελούσε ο τεκές των Μπεκτασήδων ή τεκές του Καρά – Μπαμπά εγκατεστημένος μέσα στο μνημείο του Ωρολογίου του Κηρρήστου. Οι υπόλοιποι δύο τεκέδες – περισσότερο ασήμαντοι συγκριτικά με τον πρώτο – της Αθήνας βρίσκονταν ο πρώτος στην πλατεία Αγίων Αναργύρων, και ο δεύτερος κοντά στην είσοδο της Ακρόπολης και ήταν γνωστός στους Έλληνες και ως ο τεκές της Κρεμάλας καθώς εκεί κοντά πραγματοποιούνταν θανατικές εκτελέσεις⁸².

Το Οθωμανικό δημόσιο δεν κατασκεύαζε τεμένη και η χρηματοδότησή τους αποτελούσε υπόθεση είτε του Σουλτάνου, είτε πρωτοβουλία ατομική. Η κατασκευή τεμένους εκτός από την θρησκευτική ωφέλεια προσέδιδε κύρος στον κτήτορα και τον βοηθούσε να καθαρθεί από τις αμαρτίες του. Από τα τεμένη της Αθήνας σώζονται σήμερα ακέραια μόνο τα δύο, ενώ όπως πιο πάνω αναφέρθηκε, ένας οίκος προσευχής βρισκόταν μέσα στον κατεστραμμένο Παρθενώνα (αν και μετά την καταστροφή του από τον Μοροζίνη χτίστηκε μέσα ένα άλλο, όχι τέμενος αλλά «μεστζίντ», δηλαδή ένα πολύ μικρών διαστάσεων τέμενος, το οποίο και καταστράφηκε το 1842 ή το 1844. Επομένως η ονομασία Μεστζίντ Τζαμί οφείλεται μάλλον στον λόγο αυτόν ιστορικά).

Ένα άλλο τέμενος ήταν ένας μικρό οίκος προσευχής που λεγόταν Κιουτσούκ Τζαμί και βρισκόταν στην οδό Πανός και στον χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς. Κατασκευάστηκε τον 16^ο αιώνα και βρισκόταν πάνω από το Λουτρό του Σταροπάζαρου οριοθετώντας την πάνω πλευρά του Τουρκικού μαχαλά. Το 1824 το τέμενος χρησίμευσε σαν τυπογραφείο⁸³, ενώ σήμερα δεν σώζεται σχεδόν τίποτα με εξαίρεση κάποια ίχνη από την θεμελίωσή του.

⁸¹ http://www.athinodromio.gr/%CE%B7-%CE%BF%CE%B8%CF%89%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%BA%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%81%CE%BF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8/?fbclid=IwAR2lcOvIqGDONr9I9-CZ7EgBKvgVjvE-w-mRutF97FX7fVqQRSFaXFnhDvo#.XWzZJ1_iLIX (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.1.2020)

⁸² Μαλτέζος, Γεώργιος, Μνημεία Τουρκοκρατίας Αθηνών, εκδ. ΧΑΡΑΛ. ΣΠΑΝΟΣ, σ. 96, 106, 107, 1960 Αθήνα

⁸³ Σκουμπουρδή, Αρτεμής, Μοναστηράκι – Πλάκα, οι γειτονιές των θεών, σ. 258, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2017



*Τα απομεινάρια του τεμένους Κιουτσούκ
(Αρχείο του συγγραφέα)*

2.2.9. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης



*Εξωτερική άποψη του κτιρίου
(Αρχείο του συγγραφέα)*

Αποτελεί ένα από τα λίγα Οθωμανικά κτίρια που έχουν απομείνει στην πρωτεύουσα και ανήκε σε Οθωμανό. Είναι διώροφο λιθόκτιστο κτίριο με εσωτερική αυλή, ενώ μετά την Επανάσταση στέγαζε το πρώτο ξενοδοχείο της Αθήνας «Ευρώπη» τη δεκαετία 1830. Το 1840 αγοράστηκε από την οικογένεια Αλεξάνδρου Κοντόσταυλου που το κράτησε για περίπου έναν αιώνα. Διαδοχικά στέγασε το 2^ο Γυμνάσιο, το Φρουραρχείο, το Κακουργιοδικείο και μετά την Μικρασιατική Καταστροφή πρόσφυγες. Ανήκει στην Εθνική Τράπεζα από το 1959, ενώ από το 1984 στεγάζεται εκεί το Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης με στο σημαντικότερο εκδοτικό του έργο⁸⁴.

⁸⁴ Γιοχάλας, Θανάσης – Καφετζάκη, Τόνια, Αθήνα, ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία, σ. 102, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ» - Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ και ΣΙΑΣ Α.Ε., ΑΘΗΝΑ 2014

Έχει πρόσοψη λιτή με μια ξύλινη πύλη και διαθέτει περιμετρική ισόγεια στοά χωρίς να απουσιάζει η περίτεχνη διακόσμηση⁸⁵.

⁸⁵ http://www.eie.gr/archaeologia/gr/arxeio_more.aspx?id=128 (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης: 27.1.2020)

3. Διαχείριση και ανάδειξη των Οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα

3.1. Η αντιμετώπιση των Οθωμανικών μνημείων στον Ελλαδικό χώρο

Τα κοινωφελή Οθωμανικά κτίρια στον τόπο μας κτίζονταν επί πέντε περίπου αιώνες δεδομένης της περιοχής ανίχνευσής τους, δηλαδή από τον 14^ο μέχρι τον 20^ο αιώνα. Τα περισσότερα από αυτά βρίσκονται σε περιοχές που επί μακρό χρονικό διάστημα αποτέλεσαν τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κοντά στα μεγάλα κέντρα της και την πρωτεύουσα. Τα μνημεία αυτά σε αντίθεση με τις κατοικίες ήταν κατασκευασμένα από λιθοδομές και λίγα από ξύλο ή κατασκευασμένα με μεικτό σύστημα.

Πολλά κτίρια υπέστησαν επεμβάσεις και αλλαγές, ενώ οι σχετικές γραπτές πηγές πληροφόρησης για αυτά είναι περιορισμένες με τις κατά τόπους επεμβάσεις να μην καταγράφονται συχνά. Έτσι γίνεται αντιληπτό πως οι περισσότερες πληροφορίες που οι ειδικοί αντλούν προέρχονται από τις επιτόπιες έρευνες του μνημείου.



Δείγμα Οθωμανικού μουκάρνα

(Αρχείο του συγγραφέα)

Τον καιρό μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας από τα δεσμά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, λόγω πολιτικών αιτιών και ιστορικών προκαταλήψεων, ένας μεγάλος αριθμός μνημείων καταστρέφεται σημαίνοντας την εξαφάνιση των υλικών τεκμηρίων της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Οι κατεξοχήν χώροι που μπαίνουν στον στόχο είναι τα ιερά οικοδομήματα με τους μιναρέδες που καλούσαν τους πιστούς σε προσευχή και σηματοδοτούσαν την ιερότητα του χώρου. Εκείνοι γκρεμίζονται

πρώτοι⁸⁶. Επίσης, τα υπόλοιπα στοιχεία που βοηθούν στην άμεση αναγνώριση των Οθωμανικών κτισμάτων, όπως είναι οι κτητορικές επιγραφές, απομακρύνονται σε κάποιο μουσείο ή σε αυλές. Από το εσωτερικό των ιερών χώρων όλος ο κινητός εξοπλισμός αφαιρείται, τα διακοσμητικά στοιχεία απομακρύνονται και τοιχογραφίες με αραβουργήματα που διατηρούνται σε άριστη κατάσταση, επιχρίονται. Οι πιο ευπαθείς κατασκευές των κτιρίων, όπως είναι για παράδειγμα οι στοές που εξέχουν από τον κύριο όγκο των τζαμιών, καταστρέφονται, ενώ σε πολλές περιπτώσεις ολόκληρα τα μνημεία κατεδαφίζονται είτε εξ αρχής, είτε μετά την τμηματική αποξήλωση.

Κατά την διάρκεια περιόδων εθνικιστικής έξαρσης, όπως κατά την περίοδο διακυβέρνησης της Χούντας των Συνταγματαρχών, ξεσπούν άλλα κύματα καταστροφών, ενώ ενέργειες αποτουρκισμού σημειώνονται ακόμα και τα τελευταία χρόνια από ακραία στοιχεία χωρίς να εκλείπουν και διαμαρτυρίες για την διατήρηση μουσουλμανικών μνημείων. Πέραν αυτών, κατά την διάρκεια αρχαιολογικών ανασκαφών (ιδιαίτερα κατά τον 19^ο και αρχές του 20^{ου} αιώνα, οπότε κυριαρχούν ιδεολογικά κλασικιστικές αντιλήψεις) σημειώνονται μεγάλες καταστροφές Οθωμανικών κτιρίων όπως συμβαίνει στην Αρχαία Αγορά της Αθήνας χωρίς αυτό να σημαίνει πως και οι έρευνες για τα Βυζαντινά μνημεία δεν αποτελούν πρόφαση και αφορμή για την καταστροφή μεταγενέστερων μνημείων.

Έκτακτες καιρικές συνθήκες και φυσικές καταστροφές όπως πυρκαγιές, κεραυνοί, πόλεμοι κ.τ.λ. προκαλούν σημαντικές φθορές στα κτίσματα αλλά και αποτελούν ξανά αφορμές για τον αφανισμό τους. Επίσης, σε περιόδους πολέμων αφαιρείται το μολύβι από τους τρούλους των τζαμιών προκειμένου να πουληθεί, ενώ τα αιτήματα για εκσυγχρονισμό των πόλεων, διανοίξεις οδικών αρτηριών και δρόμων, δημιουργίας πλατειών κ.ά. οδηγούν στην ολική ή μερική κατεδάφιση Οθωμανικών και όχι μόνο μνημείων⁸⁷. Για να αξιοποιηθεί ο χώρος στα εναπομείναντα κτίρια πραγματοποιήθηκαν αλλοιώσεις που άλλαξαν την ιστορική και αρχιτεκτονική υπόσταση των μνημείων. Κτίρια που δεν μπόρεσαν να αφανιστούν εύκολα, στεγάζουν εμπορικά καταστήματα ή μένουν κενά. Η έλλειψη συντήρησης και η ολιγωρία του κράτους οδήγησαν σε παρακμή πολλούς μνημειακούς χώρους και τελικά στην καταστροφή τους. Η σημαντική τεχνογνωσία για την συντήρηση τμημάτων των

⁸⁶ Στην περίπτωση της Αθήνας που μας ενδιαφέρει περισσότερο οι καταστροφές ξεκινούν περίπου τη δεκαετία του 1840

⁸⁷ Το πρόβλημα γίνεται εντονότερο στις πυκνοκατοικημένες πόλεις όταν παρουσιάζεται η ανάγκη για ανεύρεση ελεύθερου χώρου, στον οποίο δέσποζαν Οθωμανικά πρότερα μνημεία

μνημείων ή και του συνόλου τους, η δύσκολη επισκευή τους και οι σημαντικές βλάβες που έχουν υποστεί με τον χρόνο αποτέλεσαν τις κύριες αιτίες καταστροφής επί παραδείγματι μιναρέδων ή της χρονοτριβής για την άμεση επισκευή ή συντήρησή τους⁸⁸.



3.2. Διεθνείς φορείς και προσπάθειες διάσωσης των Οθωμανικών μνημείων του Ελλαδικού χώρου

Στις πρώτες πολεοδομικές μελέτες της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης τα Οθωμανικά μνημεία αντιμετωπίζονται σαν κατάλοιπα του παρελθόντος που αξίζει να συντηρηθούν στο μέλλον λόγω του διαφορετικού τόνου που δίνουν στις πόλεις αλλά και λόγω της νέας χρήσης, για την οποία προσφέρονταν. Οι μεγάλοι αρχιτέκτονες των Αθηνών Σταμάτης Κλεάνθης και Έντουαρντ Σάουμπερτ, αλλά και ο Λέον φον Κλέντζε προτείνουν την διατήρηση όλων των Μουσουλμανικών και Χριστιανικών μνημείων εντός της Αρχαίας Αγοράς με την κυβέρνηση να δέχεται την πρότασή τους. Η στάση παρ' όλα αυτά άρχισε να μεταβάλλεται και ξεκινά η διατήρηση μόνο των Οθωμανικών μνημείων που δεν «συγκρούονται» ιδεολογικά με τα υλικά κατάλοιπα άλλων και πιο παλιών εποχών ή όσα επιλέγονται για αλλαγή χρήσης τους.

Το αρμόδιο και υπεύθυνο για την προστασία μνημείων Υπουργείο προβαίνει στην αναγνώριση της ιστορικής και καλλιτεχνικής σπουδαιότητας των Οθωμανικών – και όχι μόνο – μνημείων και στις ανάλογες κηρύξεις, έστω και αν σε πολλές περιπτώσεις δεν συνοδεύονται από την κατάλληλη μελέτη. Οι αρμόδιοι φορείς αρκετές φορές επεμβαίνουν και γλυτώνουν την τελευταία στιγμή κτίσματα σπουδαίας πολιτιστικής αξίας από την ολική κατεδάφιση ή την απρογραμμάτιστη και ανεύθυνη

⁸⁸ Επιμέλεια: Στεφανίδου, Αιμιλία, Η Συντήρηση και η Αποκατάσταση των Οθωμανικών Μνημείων στην Ελλάδα, σ. 27 – 30, Εταιρεία για την Μελέτη της Μεσαιωνικής Αρχιτεκτονικής των Βαλκανίων και της Προστασίας της – ΑΙΜΟΣ Ε.Μ.Μ.Α.Β.Π., University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009

επέμβαση, ενώ υπάρχουν και παραδείγματα πολιτών που αντιδρούν και εμποδίζουν τον αφανισμό των Οθωμανικών κτισμάτων, όπως συνέβη κατά την περίοδο της Στρατιωτικής Δικτατορίας.

Από τα τέλη μάλιστα του 20^{ου} αιώνα οι ενέργειες προστασίας γίνονται πιο αποτελεσματικές και επίσημες με κοινωφελείς διεθνείς οργανισμούς να συμβάλλουν στην διατήρηση της ταυτότητας των πόλεων (παράδειγμα το Ελληνικό και Τουρκικό παράρτημα του I.C.O.M.O.S. που αποφασίζουν από κοινού την διάσωση και αναστήλωση Μουσουλμανικών και Χριστιανικών μνημείων στην Ελλάδα και την Τουρκία αντίστοιχα με την ανάλογη χρηματοδότηση από τα αρμόδια Υπουργεία Πολιτισμού).

Πολύτιμες πληροφορίες μέσω περιγραφών και εικόνων για τα μνημεία μας παρέχουν η προξενική αλληλογραφία, οι οδηγοί, οι χάρτες, τα περιηγητικά κείμενα ξένων και Ελλήνων περιηγητών στον Ελλαδικό χώρο κ.ά. Οι προφορικές παραδόσεις και η επιτόπια έρευνα επίσης συμπληρώνουν την εικόνα για τον χώρο και τα υλικά απομεινάρια των Οθωμανών εδώ. Μεγάλο επιπλέον εικονογραφικό υλικό μας αφήνουν οι ξένοι περιηγητές με τα μνημεία που τους εντυπωσιάζουν, όπως και εκείνα της αρχαιοελληνικής και της Βυζαντινής εποχής.

Μακρινές απόψεις πόλεων και σύνολα κτισμάτων σε εικονογραφικό υλικό προσθέτουν το δικό τους λιθαράκι στην συνολική εικόνα που εμείς έχουμε σήμερα αναφορικά με την πολιτιστική κληρονομιά του τόπου μας. Τέλος, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα οι φωτογραφίες και τα ταχυδρομικά δελτάρια αποτελούν και αυτά με την σειρά τους αξιόλογη πηγή πληροφόρησης⁸⁹.

Η Οθωμανική ιστορία και αρχιτεκτονική εντάσσεται από την δεκαετία του 1960 στις πανεπιστημιακές σπουδές, ενώ από τη δεκαετία του 1980 διενεργούνται διεπιστημονικές συνεργασίες μεταξύ Εφορειών και Πανεπιστημίων με κέντρο προσοχής την έρευνα και τη μελέτη αποκατάστασης των μνημείων.

Έρευνες επίσης λαμβάνουν χώρα από φορείς όπως:

1. η Διεύθυνση Τεχνικών Ερευνών Αναστήλωσης του Υπουργείου Πολιτισμού,
2. το Ινστιτούτο Επιστήμης Υλικών του Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. Δημόκριτου,
3. το Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών,

⁸⁹ Ο. π., σ. 30, 33 – 34, 41, 43

4. το Κέντρο Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας,
5. τα εργαστήρια του Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. και άλλα εργαστήρια,
6. το Πρόγραμμα Τουρκικών Σπουδών του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών (αναφορικά με τον τομέα της τεκμηρίωσης και της ιστορίας των μνημείων),
7. ξένα Πανεπιστήμια.

Καθώς η ιστορική τεκμηρίωση είναι το πρώτο βήμα προστασίας όλων των μνημείων μιας περιόδου, για την Οθωμανική περίοδο που μας ενδιαφέρει το αρχειακό υλικό έχει συγκεντρωθεί στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, στα ιστορικά αρχεία των Χανίων, Ρεθύμνου, Ηρακλείου, Μακεδονίας, Βέροιας, Κοζάνης, Νάουσας και Δωδεκανήσου, όπως επίσης και σε δημόσιες συλλογές, μονές και κοινότητες. Δεν έχουν λείψει οι μεταφράσεις του υλικού αυτού, ενώ έχουν ξεκινήσει και προγράμματα που αποσκοπούν στην καταγραφή και καταλογογράφηση του.

Το μεγαλύτερο τμήμα των Οθωμανικών αρχείων βρίσκεται στα Αρχεία της Τουρκίας με τις δυσκολίες προσέγγισης και ανάγνωσής τους να δημιουργούν πρόβλημα στην όλη επιστημονική προσπάθεια αξιοποίησης. Τα Τουρκικά έγγραφα έχουν χρησιμοποιηθεί κυρίως από Τούρκους μελετητές με το ενδιαφέρον τους να επικεντρώνεται σε καταγραφές για τον υπολογισμό των Οθωμανικών μνημείων όλης της Ελλάδας ή μιας περιοχής, σε ιστορικές μελέτες για την ταύτιση των μνημείων, για την αναγνώριση του αστικού χώρου μιας Οθωμανικής πόλης κ.ά.⁹⁰

Ως το 2002 είχαν κηρυχθεί διατηρητέα περισσότερα από 400 Οθωμανικά μνημεία όπως:

- Τεμένη και μεμονωμένοι μιναρέδες,
- Μεντρεσέδες και βιβλιοθήκες,
- Ιμαρέτ και μαγειρεία,
- Τουρμπέδες και νεκροταφεία,
- Τεκέδες,
- Λουτρά και ιαματικά λουτρά,
- Υδραγωγεία και συστήματα ύδρευσης,
- Μπεζεστένια και τμήματα αγοράς,
- Χάνια,

⁹⁰ Ο. π. σ. 34, 40

- Πύργοι ρολογιών,
- Φρούρια, πύργοι, στρατώνες και φυλακές,
- Ανάκτορα και κήποι κ.ά.

Πολύ μικρά κτίσματα επίσης όπως είναι οι κρήνες έχουν κηρυχθεί διατηρητέα μη εξαιρουμένου και του περιβάλλοντα χώρου τους. Παρ' όλα αυτά, ο αριθμός των μνημείων της Οθωμανοκρατίας στον τόπο μας είναι μεγαλύτερος και μπορούν να αναφερθούν τουλάχιστον άλλα 200 που ανήκουν σε διαφορετικές κατηγορίες και δεν έχουν κηρυχθεί διατηρητέα⁹¹.

Το ζήτημα προστασίας υλικής πολιτιστικής κληρονομιάς μέσα σε ένα κράτος αποτελεί και πρέπει να αποτελεί σημαντική μέριμνα ενός κράτους. Το βασικό ερώτημα όμως που εξακολουθεί επιτακτικά μέχρι σήμερα να υφίσταται αποτελεί το ποιο κομμάτι της Ιστορίας ενός λαού πρέπει να διαφυλαχθεί μέσα σε μια εποχή επικράτησης έντονων εθνικισμών που αποβάλλουν το διαφορετικό ή στην καλύτερη περίπτωση η διαφορετικότητα θεωρείται κάτι το απόβλητο. Ειδικά στις περιπτώσεις των Βαλκανικών λαών που η πολιτική μπερδεύεται σε μεγάλο βαθμό με την Ιστορία οι συλλογιστικές προβολής και ανάδειξης του αλλότριου Οθωμανικού παρελθόντος τους αποτελούν πάντα πονοκέφαλο για τους ειδικούς.

Ακόμα και το οικονομικό όφελος από την τουριστική αξιοποίηση ενός Οθωμανικού μνημείου σε μια πόλη τα τελευταία χρόνια μόνο λαμβάνεται πιο σοβαρά υπόψη. Μέχρι σχετικά πρόσφατα καθετί Οθωμανικό θεωρούνταν ίχνος ενός Μουσουλμανικού πολιτισμού που μόνο κακό πρόσφερε στους υπόδουλους Χριστιανούς και που καμία σχέση δεν είχε με την κουλτούρα και το πολιτισμικό υπόβαθρό τους. Η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας όμως και η ανάπτυξη του τουρισμού σε συνδυασμό με την πολυπολιτισμικότητα που σε πολλές κοινωνίες της Δύσης κυριαρχεί και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα που σε ιδεολογικό πλαίσιο κερδίζουν σιγά σιγά έδαφος μεταβάλλουν σταδιακά την οπτική μας απέναντι σε ιστορικές περιόδους που μπορεί η αναφορά τους παλιότερα αποτελούσε θέμα ταμπού.

Η αισθητική ενός μνημείου ή έργου τέχνης και η οικονομική του εκμετάλλευση – όσο και αν αυτό ακούγεται στυγνά συμφεροντολογικό - ίσως είναι οι βασικότεροι λόγοι για τους οποίους αυτό πρέπει να διατηρηθεί ανεξαρτήτως πολιτισμικών καταβολών του δημιουργού του.

⁹¹ Ο. π. σ. 36 - 37

Προκειμένου να καταλάβουμε την αξία των Οθωμανικών μνημείων που έχουν (και δεν έχουν) φτάσει μέχρι τις μέρες μας, θα αναφέρουμε κάποια πράγματα για το αρχιτεκτονικό κληροδότημα που μας άφησε μια αυτοκρατορία που αποτελέσαμε οργανικό μέρος της επί αιώνες με πολύμορφες επιρροές πάνω μας.

Οι πόλεις της Βαλκανικής χερσονήσου ήταν αποτέλεσμα μιας σχεδιασμένης αστικοποίησης της άρχουσας τάξης των Οθωμανών, αλλά ήταν και το απαύγασμα μιας αστικής και αυθόρμητης δημιουργίας των πολιτών σε τοποθεσίες που καθορίστηκαν από την γεωγραφία εντός της Οθωμανικής ειρήνης που εγκαθιδρύθηκε στα εδάφη της αυτοκρατορίας, και υπό την θετική παρέμβαση των Σουλτάνων και των άλλων τοπικών αξιωματούχων.

Πολλές μάλιστα από τις Βαλκανικές πόλεις του κράτους αποτέλεσαν σπουδαία εμπορικά και διοικητικά κέντρα (π.χ. το Βελιγράδι, οι Σέρρες, τα Σκόπια κ.τ.λ.), ενώ άλλες ήταν πνευματικοί πυρήνες του (π.χ. Γιαννιτσά). Τα εντυπωσιακά πανδοχεία, τα λουτρά και τα υπόλοιπα κτίρια αποτελούσαν επαρχιακά οικοδομήματα, τα οποία δεν έχουν την αίγλη των υπόλοιπων μνημείων του Ισλαμικού κόσμου, καθώς δεν ήταν μνημεία μεγάλων και κεντρικών πόλεων της αυτοκρατορίας. Παρ' όλα αυτά, στον Βαλκανικό χώρο η Οθωμανική αρχιτεκτονική έχει να παρουσιάσει μια σειρά νέων κτιρίων που προηγουμένως δεν υπήρξαν ποτέ στην περιοχή. Τα μεγάλα τεμένη, τα μπεζεστένια, οι γέφυρες, οι ξενώνες, ο χώρος για τα συσσίτια, τα σχολεία, τα ιεροσπουδαστήρια, οι τεκέδες κ.ά. σύμφωνα με υπολογισμούς ανέρχονταν σε περίπου 20.000 μνημεία από τα οποία μόνο το 2 με 3% έχει διασωθεί σήμερα ως αποτέλεσμα των εθνικιστικών πολιτικών που ακολούθησαν αργότερα τα Βαλκανικά κράτη.

Στη Θράκη και τη Μακεδονία βρίσκονται τα πιο παλιά κτίρια των Οθωμανών, με κάποια να χρονολογούνται και εκατό χρόνια πριν την ανακάλυψη της Αμερικής και έπειτα από μελέτες να αποδεικνύεται πως η Οθωμανική αρχιτεκτονική αντλεί έμπνευση και επιρροές από την τέχνη των Σελτζούκων της Ανατολίας, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως δεν υπάρχουν και τύποι κτιρίων που μετατράπηκαν με επινοητικό τρόπο και σύμφωνα με τις αρχιτεκτονικές αντιλήψεις και το γούστο των Οθωμανών σε κάτι μοναδικό αρχιτεκτονικά. Εφόσον νέοι τύποι αρχιτεκτονικών φορμών έκαναν την εμφάνιση τους στις επαρχίες του κράτους, η επιρροή της τοπικής παράδοσης δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μοναδική. Οι αρχιτέκτονες – μάστορες κατέφθασαν από την Ανατολία για κατασκευάσουν μανσωλεία, τεμένη, λουτρά, σπουδαστήρια κ.τ.λ.

Σκιαγραφώντας επομένως με λίγα λόγια τον τρόπο, με τον οποίο εμφανίζεται το θέμα της Οθωμανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια γενικότερα, μπορούμε να διατυπώσουμε τις εξής απορίες:

- Υπάρχει τελικά ρήξη με το Οθωμανικό παρελθόν των Βαλκανικών λαών ή μπορεί να υπάρξει μια συνέχεια; Ποιες χώρες αφορά αυτή η υποβόσκουσα ρήξη ή ευκαιρία για συνέχεια και πότε μπορούν να εκδηλωθούν;
- Ποια στοιχεία κάνουν αντιληπτή την Οθωμανική κληρονομιά στα Βαλκάνια υλικά και πνευματικά και μας υποδεικνύουν την ανάγκη για επιβίωσή της; Πως δηλαδή εκδηλώνεται και επιβιώνει το Οθωμανικό παρελθόν σήμερα σε εμάς;
- Πως αντιμετωπίζεται το όλο ζήτημα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς στους Βαλκανικούς λαούς και πως στην Δυτική Ευρώπη και την Τουρκία;
- Ποιοι είναι οι κληρονόμοι της Οθωμανικής κληρονομιάς τελικά;

Ο επιστημονικός διάλογος σχετικά με την Οθωμανική αυτοκρατορία και τις ιστορικές της συνέπειες εδράζεται πάνω σε δύο αντιθετικά ζεύγη: το Οθωμανικό παρελθόν δηλαδή εμφανίζεται είτε σαν μία οπισθοδρομική περίοδος για τους υπόδουλους λαούς, είτε ως πρότυπο διοίκησης και κυριαρχίας πάνω τους. Η καθυστέρηση με λίγα λόγια των περισσότερων Βαλκανίων και της Τουρκίας προβάλλεται ως αποτέλεσμα των αιώνων Οθωμανικής κυριαρχίας οδηγώντας μας σε μια απολογητική στάση απέναντι στη Δύση. Παρ' όλα αυτά, ας μην λησμονούμε πως το κράτος των Οθωμανών αποτέλεσε ένα πολυεθνικό, πολυθρησκευτικό και πολυπολιτισμικό κράτος με μερίδιο ιστορικής κληρονομιάς να διεκδικούν και να πρέπει να διεκδικούν πολλοί λαοί σήμερα. Δεν ανήκε μόνο στους Τούρκους καθώς δεν επρόκειτο αμιγώς για Τουρκική αυτοκρατορία. Το Οθωμανικό κοινωνικό σύστημα ανταποκρίθηκε σε πολύ ιδιαίτερες ανάγκες και συνθήκες και απέδωσε κάτω από διαφορετικές συγκυρίες συγκριτικά με άλλα εξωτερικά παρόμοια συστήματα διακυβέρνησης. Προσαρμόστηκε μάλιστα σε πολύ μεγάλο βαθμό και επιβίωσε για πολλούς αιώνες πριν το κράτος διαλυθεί. Επρόκειτο άρα για κοινωνικούς και πολιτισμικούς θεσμούς που δυσλειτουργούσαν; Μάλλον όχι αν και έτσι ακόμα η θεώρηση της πραγματικότητας είναι δύσκολο να μην γίνεται υπό το πρίσμα εθνικιστικών και πολλές φορές ρατσιστικών μεθοδολογιών.

4. Σύγχρονα ζητήματα πολυπολιτισμικότητας στην Ελλάδα

4.1. Νόμος του Ισλάμ και Ανθρώπινα Δικαιώματα

Η συμπεριφορά και η ίδια η τέχνη που πλάσθηκε από Μουσουλμάνους έχει άμεση συνάφεια με την πίστη στον Αλλάχ.

Η έλλειψη θεσμών στα πρώτα χρόνια της Ισλαμικής κυριαρχίας σε διάφορες κοινωνίες ανάγκασε τους αρχηγούς της Ούμμα (μουσουλμανικής κοινότητας) να αναζητήσουν οτιδήποτε εφαρμόζονταν σε ανάλογες περιπτώσεις από τους οπαδούς και τους στενούς φίλους του Μωάμεθ. Το σύνολο των πρακτικών που εφαρμόζονταν στην κάθε περίπτωση αποτέλεσε μια συνήθεια με ιδιαίτερη αξία και είχε σαν χαρακτηριστικά πρώτον την ρευστότητα της εφαρμογής μιας πρακτικής σε κάποιο θέμα του καθημερινού βίου (καθώς επιτρέπονταν μόνο κάποιες αποκλίσεις γενικότερης φύσης) και δεύτερον η συνεχή αναφορά σε αυτές ως μέσο επιβεβαίωσης ορθότητας της λύσης που δινόταν⁹³. Οι αντιλήψεις του Ισλάμ πάνω στις κοινωνικές δομές και συμπεριφορές αποτυπώνονται μέσα από τις Ισλαμικές παραδόσεις, τις Χαντίθ,

Η πίστη σε έναν και μοναδικό Θεό αποτελεί για τους Μουσουλμάνους το ισχυρότερο χαρακτηριστικό που τους διακρίνει από τους πιστούς άλλων θρησκειών ακόμα και από τον Χριστιανισμό όπου το δόγμα της Αγίας Τριάδας αποτελεί βλασφημία και πλήττει την μοναδικότητα του Θεού για τον μουσουλμάνο. Ο κάθε μουσουλμάνος έχει δύο φύλακες αγγέλους που σημειώνουν τις καλές και τις κακές πράξεις του, ενώ ανάμεσα στους αγγέλους ο Σατανάς (al chaitan) που ονομάζεται και Ιμπλίσ (που ο όρος αποτελεί παραφθορά της Ελληνικής λέξης «διάβολος») αρνήθηκε να προσκυνήσει μπροστά στον άνθρωπο και κυνηγήθηκε από τον Παράδεισο μαζί με τον Αδάμ και την Εύα που φέρουν την ευθύνη ότι τον άκουσαν και παραπλανήθηκαν. Στο Ισλάμ δεν υφίσταται προπατορικό αμάρτημα ούτε κατάπτωση την ανθρώπινης φύσης και ο Ιμπλίσ διατάζει ολόκληρες στρατιές δαιμόνων (Jinn) οι οποίοι δημιουργήθηκαν πριν τον άνθρωπο από φωτιά να αναμιγνύονται στη ζωή του παίζοντας συνολικά σημαντικό ρόλο στις λαϊκές δοξασίες.

Το Ισλαμικό δόγμα δεν επιτάσσει μόνο την πίστη στην αποστολή του Μωάμεθ, αλλά διατάσσει την πίστη και στους προφήτες που προηγήθηκαν στην Παλαιά Διαθήκη όπως στον Αβραάμ, τον Νώε, τον Ιησού, τον Μωυσή κ.ά. Ο Μωάμεθ όμως είναι ο σπουδαιότερος και η «σφραγίδα» των προφητών.

⁹³ Κονδύλη, Ελένη, Αραβικός Πολιτισμός, σ. 194 – 195, 197, εκδ. ΠΕΔΙΟ Α.Ε., Αθήνα 2016

Κατά την Ισλαμική διδασκαλία ολόκληρη η ιστορία της Ανθρωπότητας ολοκληρώνεται με την Ανάσταση και την Τελική Κρίση που οι νεκροί αναμένουν με εξαίρεση τους προφήτες και τους μάρτυρες της πίστης που έχουν απευθείας πρόσβαση στον Παράδεισο. Το τέλος κόσμου θα σηματοδοτηθεί από μεγάλη αταξία, μετά από την οποία θα εμφανισθεί ο Mahdi, ο «καλός κατευθυνόμενος του Θεού», ενώ ο Αντίχριστος (ο ψεύτικος Μεσσίας δηλαδή) που θα κάνει την εμφάνισή του μεταξύ Ιράκ και Συρίας θα σκοτωθεί από τον Χριστό. Την ημέρα της Κρίσης θα παρουσιαστεί ο κάθε άνθρωπος ενώπιον του Θεού κρατώντας το βιβλίο, όπου είναι σημειωμένες οι καλές και οι κακές πράξεις του. Μετά θα πρέπει να περάσει πάνω από μια πιο λεπτή και από τρίχα γέφυρα και είτε θα πέσει στην Κόλαση, είτε θα κερδίσει τα αγαθά του Παραδείσου. Οι μουσουλμάνοι θα είναι πιο ευνοημένοι καθώς ο Προφήτης τους θα παρέμβει για εκείνους. Η Κόλαση έχει επτά τμήματα και περιγράφεται γενικά με τη λέξη «φωτιά», ενώ ο Παράδεισος αποτελεί το όνειρο κάθε Βεδουίνου με τρεχούμενα νερά, κήπους, κρασί και μέλι όπου οι εκλεκτοί θα μπορούν να φάνε και να πίνουν με τη συντροφιά των Ουρί του Παραδείσου (όμορφες γυναίκες με λαμπερά μάτια)⁹⁴.

Είναι κοινώς αποδεκτό πως πολιτισμό δεν συνιστούν μόνο τα υλικά πολιτιστικά τεκμήρια ενός λαού ή η πνευματική του παράδοση, αλλά και το κατά πόσο γίνεται σεβαστό από τον άλλο η αλλότρια κουλτούρα του και η κάθε ατομική και ανεπανάληπτη προσωπικότητα του καθενός. Δυστυχώς όπως προαναφέρθηκε, ακόμα και στον προοδευμένο κόσμο μας τον 21^ο αιώνα πολλοί άνθρωποι λόγω της θρησκευτικής, σεξουαλικής, πολιτικής κ.ά. διαφορετικότητάς τους διώκονται και αντιμετωπίζονται ως επικίνδυνες μονάδες μέσα στην κοινωνία όπου ζουν. Ειδικότερα, στο θρησκευτικό σκέλος, ο Μουσουλμάνος πιστός έχει αντιμετωπισθεί με το προσωπείο του εν δυνάμει τρομοκράτη με αποτέλεσμα η κουλτούρα του ή η πολιτιστική του κληρονομιά καθώς και ό,τι τον διαμορφώνει να μπαίνει στο στόχαστρο πολιτικών πρακτικών που δεν ευνοούν την ετερότητα και την ελεύθερη έκφραση. Ας μην ξεχνάμε πως τα Οθωμανικά μνημεία της χώρας μας καταστρέφονταν συστηματικά εξαιτίας πολιτικών και ιδεολογικών σκοπιμοτήτων που σαν στόχο είχαν να ξεχαστεί ένα παρελθόν σηματοδεδεμένο από έναν ετερόθρησκο δυνάστη, ο οποίος ελάχιστο καλό πρόσφερε στο Ελληνικό έθνος σύμφωνα με το ιστορικό αφήγημά μας.

Ο σεβασμός απέναντι στα ήθη, τα έθιμα, την θρησκεία και την κουλτούρα μιας ανθρώπινης ομάδας σμιλεύεται κάθε στιγμή και μετά από μελέτη αντικειμενική. Συν

⁹⁴ Dominique, Sourdel, Τι γνωρίζω; Το Ισλάμ, σ. 41 και εξής, 2007

τω χρόνω θα ακολουθήσει η γνωριμία και η κατανόηση των διαφορετικών πιστεύω κάποιου και ο σεβασμός της μοναδικής πολιτισμικής του έκφρασης. Στην δημοκρατική κουλτούρα άλλωστε η ίση αναγνώριση της ετερότητας και της ποικιλομορφίας είναι πολύ βασικοί πυλώνες για ένα ισότιμο πολίτευμα. Για να κρίνονται όλα τα ανθρώπινα πνευματικά ή καλλιτεχνικά επιτεύγματα με όρους ίσης αξίας πρέπει να έχουν μελετηθεί σε βάθος και εκτιμηθεί ανάλογα.

Επιπλέον, όλοι οι πολιτισμοί και οι θρησκείες, εφόσον έδωσαν σάρκα και οστά σε κοινωνίες που άντεξαν στο χρόνο (όπως η Οθωμανική), έχουν πάντα κάτι σημαντικό να μας διηγηθούν για το σήμερα. Το να μάθουμε να βλέπουμε με αντικειμενικότητα και με ευαισθησία κάτι διαφορετικό, αλλά και εντόπιο άλλωστε, υπήρξε και ακόμα αποτελεί έναν από τους σκοπούς της εκπαίδευσης και της γνωριμίας με την τέχνη⁹⁵.

Μία πολύ σημαντική παράμετρος προκειμένου να γίνει προσιτός ο πολιτισμός και η διαφορετικότητα κάποιας πολιτισμικής ομάδας ή συστήματος πίστης είναι να τον κρίνουμε, όχι αρκούμενοι στα δικά μας κριτήρια και τρόπο σκέψης, αλλά μετά από μελέτη και συνυπολογίζοντας την νοοτροπία του άλλου. Σαφέστατα μια καταφατική και πρόωρη ευνοϊκή κρίση αρκούμενη στις δικές μας παραμέτρους και τρόπους αξιολόγησης δεν θα ήταν κάτι καλύτερο, εφόσον θα υπήρχε ο έπαινος επειδή ο διαφορετικός θα κρινόταν βάσει των δικών μας οικείων κριτηρίων. Ένας σύνθετος ορίζοντας κριτηρίων και η μελέτη εν ολίγοις θα μας οδηγούσε στην πιο δίκαιη απάντηση και αποτίμηση ενός πολιτισμού⁹⁶.

4.2. Υλικός πολιτισμός, πολιτισμική ετερότητα και κοινωνική αποδοχή

Για να γίνει πιο κατανοητό το κατά πόσο είναι εφικτή η αποτελεσματικότητα της χρήσης και αξιοποίησης των Ισλαμικών μνημείων της Αθήνας στην Εκπαίδευση και την συμπερίληψη των Μουσουλμανοπαίδων και για να μπορέσουμε να αντιληφθούμε το δίπολο που πλέκει το Ισλάμ με τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, θα πρέπει πρώτα να κάνουμε ορισμένες διευκρινήσεις, με βάση τις ιδέες του Ιρανού πολιτικού αγωνιστή και πρώην μουσουλμάνου Χρυσοστόμου - Χουσεΐν Σελαχβάρτζι, στο σύγγραμμά του «Ισλάμ και Ανθρώπινα Δικαιώματα». Οι αναφορές αυτές θα μας βοηθήσουν να καταλάβουμε κατά πόσο είναι δυνατή η πολιτισμική ενσωμάτωση των εν Ελλάδι και εν Ευρώπη Μουσουλμάνων και το κατά πόσο γίνεται να είναι

⁹⁵ Ταϊήλορ, Τσαρλς, Πολυπολιτισμικότητα, εκδ. ΠΟΛΙΣ, σ. 74, 148, 155, ΑΘΗΝΑ 2015

⁹⁶ Ο. π. σελ. 128 - 129

εποικοδομητική για εκείνους η εκπαιδευτική αξιοποίηση των Οθωμανικών μνημείων της Αθήνας.

Μπορεί η κοινωνική αποδοχή να περάσει από τον πολιτισμό και την θρησκεία ή με λίγα λόγια, μπορούν τα μνημεία που προαναφέρθηκαν να αξιοποιηθούν στην εκπαίδευση των προσφυγόπουλων από τη στιγμή που «ανήκουν» στο κομμάτι της δικής τους θρησκείας και επομένως δεν αποτελούν κάτι το τόσο άγνωστο αλλά ούτε και κάτι γνωστό; Μπορεί μια ανάλογη εκπαίδευση να κάνει το σχολείο έναν χώρο ανταγωνισμού και κοινωνικοποίησης για αυτά; Είναι εφικτό μια Αθήνα που προστατεύει την θρησκευτική και πολιτιστική ετερότητα να μεταλαμπαδεύσει τις Δυτικές αξίες σε άτομα που λίγο πολύ δεν τις νιώθουν δικές τους; Παρόμοια ερωτήματα τίθενται στο προσκήνιο και έχουν άμεση σχέση με την οπτική, υπό την οποία ο Ισλαμικός Νόμος φωτίζει τα ζητήματα της θρησκευτικής και πολιτισμικής διαφορετικότητας μέσα στα Ισλαμικά κράτη.

Μία από τις πιο βασικές έννοιες του φιλελευθερισμού είναι η ουδετερότητα του κράτους, η οποία όμως δεν είναι συμβατή με την Ισλαμική σκέψη και θρησκευτικές αρχές εφόσον ο φιλελευθερισμός επιτρέπει στην λαϊκή βούληση να ψηφιστεί κάποιος «ανήθικος» νόμος που αντίκειται στην σωτηρία του ανθρώπου, όπως το Ισλάμ την αντιλαμβάνεται. Ας σημειωθεί επίσης ότι η υπακοή στη Σαρία και το κοινωνικό Μουσουλμανικό κράτος είναι προϋπόθεση του πιστού να σωθεί. Η υπόδειξη του καλού και του κακού δεν είναι υποχρέωση του κράτους, καθώς αυτό σύμφωνα με τον φιλελευθερισμό υποχρεώνεται να προστατεύει τον άνθρωπο και τις ελευθερίες του. Το Ισλάμ όχι μόνο δεν αποδέχεται την πλειοψηφία σε ηθικά θέματα, αλλά οι νόμοι του εφόσον απορρέουν από το Θεό είναι αμετάβλητοι μέσα στο χρόνο.

Οι κύριες νομικές σχολές της Ισλαμικής σκέψης και η Σαρία έρχονται σε πολλές περιπτώσεις σε αντίθεση με τα πρότυπα των Ηνωμένων Εθνών σχετικά με τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και αναφορικά με τη θέση του πολίτη έναντι του νόμου κάνοντας διακρίσεις εις βάρος γενικότερα των γυναικών και, των μη Μουσουλμάνων και των Μουσουλμάνων, οι οποίοι αποστατούν από τον ορθό δρόμο του Αλλάχ. Επιπλέον η Σαρία νομιμοποιεί το βασανισμό και την – για τα σημερινά δεδομένα – απάνθρωπη τιμωρία παραβιάζοντας το δικαίωμα του ατόμου στην πλήρη ισοτιμία και τη δίκαιη και δημόσια δίκη ενός νομικού ατοπήματος⁹⁷.

⁹⁷ Σελαχβάρζι, Χρυσόστομος, Ισλάμ και Ανθρώπινα Δικαιώματα, σ. 81 – 83, εκδ. Δορκάς, Αθήνα 2001

Επομένως, αν και υφίστανται νομικοί κώδικες οι οποίοι έχουν επηρεαστεί από το Ευρωπαϊκό Δίκαιο και ισχύουν σε Μουσουλμανικά κράτη λιγότερο ή περισσότερο, πόσο μπορεί η νοοτροπία του πιστού μουσουλμάνου να αλλάξει, ώστε εκείνος να ενσωματωθεί στο Ελληνικό κοινωνικό και πολιτισμικό γίγνεσθαι; Εντέλει, αν τίθενται σε ισχύ νόμοι που αντίκεινται στην κουλτούρα του Ευρωπαίου πολίτη και τον προκαλούν, πόσο ισχυρή είναι η πολιτισμική και θρησκευτική ετερότητα ενός μουσουλμάνου ακόμα και αν τα μνημεία των προγόνων του αναδεικνύονται και συντηρούνται στην Ευρώπη; Με λίγα λόγια, πόσο μπορεί το Ισλάμ νομικά να εκσυγχρονιστεί και μέχρι πού μπορεί να φτάσει αυτός ο εκσυγχρονισμός αντιλήψεων, εντός πάντα του θρησκευτικού πλαισίου;

Το οικογενειακό περιβάλλον, η σεξουαλική επιθυμία, η κοινωνία και γενικότερα οι πράξεις και οι λεπτομέρειες που μας καθορίζουν σαν άτομα και προσωπικότητες είναι αναρίθμητες με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις να αποτελούν μόνο μία, σημαντική όμως, πτυχή στην όλη διαμόρφωση του χαρακτήρα μας. Ακόμα και στην περίπτωση των φανατικών μουσουλμάνων, το κίνητρο για την πολιτική και πολιτιστική δράση τους δεν έχει ελατήρια θρησκευτικά μόνο. Τα θρησκευτικά κίνητρα είναι απλά ένα παραπέτασμα, το οποίο κρύβει τις αληθινές επιδιώξεις τους που έχουν σμιλευθεί μέσα από δεκαετίες επιρροής πολλών κοινωνικών – πολιτικών – θρησκευτικών – ψυχολογικών και πολιτισμικών παραγόντων και που πολύ συχνά δεν έχουν και την πιο ευγενή υφή. Ένα βασικό ερώτημα στην περίπτωση της ακραίας δράσης εξτρεμιστών, το οποίο μπορεί να συσχετισθεί με την ενσωμάτωσή τους στις Ευρωπαϊκές κοινωνίες – και άρα στον ανάλογο πολιτισμικό γίγνεσθαι –, αποτελεί ο προβληματισμός γύρω από το νόημα των Κορανικών στίχων. Ποια σημασία πρέπει να δίνεται σε ένα παμπάλαιο και ιερό βιβλίο που επιδέχεται πλήθος διαφορετικών και συχνά αντικρουόμενων ερμηνειών που καθόριζαν και ακόμα καθορίζουν την συμπεριφορά εκατομμυρίων ανθρώπων; Το Κοράνι είναι γεμάτο αντιφατικούς και χαοτικούς ισχυρισμούς και μόνο η ερμηνεία μπορεί να δώσει την κατάλληλη ενότητα στα εδάφια μεταξύ τους. Δεν οδηγεί απαραίτητα στην κοινωνική και πολιτική βία, παρά μόνο αν επιδεχθεί βίαιες χρήσεις από ορισμένους κύκλους⁹⁸. Ο έλεγχος των ακραίων στοιχείων άρα αποτελεί μέριμνα της κάθε πολιτικής αρχής, αλλά και μερίδιο της ευθύνης των πολιτών που με την αντικειμενική γνώση τους μπορούν να καθορίσουν τι

⁹⁸ Candiard, Adrien, Κατανοώντας το Ισλάμ ή μάλλον γιατί δεν το καταλαβαίνουμε καθόλου, εκδ. ΠΟΛΙΣ, σ. 18 – 19, 27, Αθήνα 2018

είναι επικίνδυνο και άγνωστο και οπωσδήποτε τι είναι ωφέλιμο για την κοινωνία στην οποία ζουν και μοιράζονται.

Η Ελληνική πολιτική πραγματικότητα αποτελεί και αυτή κληρονόμο των αξιών του Γαλλικού Διαφωτισμού και των κοινωνικών ιδανικών όπως μεταπλάστηκαν στην Ευρώπη μετά την Γαλλική Επανάσταση με ό,τι αυτό συνεπάγεται ως προς την εκκοσμίκευση και την θέση γενικότερα της θρησκείας μέσα στις περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες. Πολλοί ριζοσπάστες, υπέρμαχοι της εκκοσμίκευσης, θεωρούν πως η ενδυνάμωση της κάθε θρησκείας εντός μιας κοινωνίας αποτελεί απειλή κατά της φιλελεύθερης Δημοκρατίας. Στο σημείο αυτό ας σκεφτούμε πώς γίνεται μια θρησκεία όπως είναι το Ισλάμ με δικό του νομικό σύστημα να συμπεριληφθεί στο πολυθρησκευτικό πλέον μωσαϊκό ενός Ευρωπαϊκού κράτους. Μπορεί το Ισλάμ να αποκτήσει πολιτική δύναμη και φωνή (κάτι που γίνεται ήδη στην Ευρώπη) και ποια θα είναι τα όρια με δεδομένους τους τυχόν κινδύνους που μπορούν να ελλοχεύουν από μέρους ακραίων στοιχείων; Μέσα από την ισονομία και τις Δημοκρατικές νόρμες διαλόγου επιλύονται πολλές διαφωνίες και προβληματισμοί αλλά πώς γίνεται ένας θρησκευτικός θεσμός που θεωρεί ότι εκπροσωπεί την απόλυτη αλήθεια να υποταγεί στους νόμους του κράτους, οι οποίοι μπορεί ακόμα και να είναι αντίθετοι στο δόγμα του; Θα χρειαστεί να διαφθαρεί εν προκειμένω η αλήθεια που πρεσβεύεται από το δόγμα ή θα πρέπει να υπάρξει κάποιος πολιτικός συμβιβασμός προς ικανοποίηση όλων των πλευρών όσο αυτό είναι εφικτό, κάτι που θυμίζει (στον χώρο του Χριστιανισμού) τις αιτίες χωρισμού Εκκλησίας – Κράτους στις Ηνωμένες Πολιτείες; Εντέλει επανερχόμενοι στο παραπάνω ερώτημα: πόσο συμβατό είναι το Ισλάμ σε αυτή την περίπτωση με τα ιδανικά των φιλελεύθερων Δημοκρατιών και κατά πόσο μπορεί ο πολιτισμός και η Μουσουλμανική πολιτιστική κληρονομιά της Ευρώπης να συμβάλλει στην κοινωνική αποδοχή και συμπερίληψη των εδώ Μουσουλμάνων μέσα από την Εκπαίδευση, την Οικονομία, την κοινωνική συμπερίληψη κ. ά; Είμαστε αναγκασμένοι άρα να μιλήσουμε για ένα άλλο Ισλάμ εντός Ελλάδας και Γηραιάς Ηπείρου, το οποίο έρχεται σε επαφή με έναν άλλο και διαφορετικό τρόπο ζωής και νοοτροπίας που υπακούν σε άλλες κοινωνικές πραγματικότητες και κανόνες διαφορετικού υποβάθρου με αποτέλεσμα να μεταλλάσσεται; Πόσο μπορεί να αλλάξει το Ισλάμ εντός της Δημοκρατίας, ποιες θα είναι οι συνέπειες για εκείνο και ποιες για τις ντόπιες κοινωνίες, οι οποίες «ταμπουρώνονται» πίσω από την Ιστορία τους όλο και περισσότερο μέσω κοινωνικών, θρησκευτικών και πολιτισμικών προκλήσεων και οικονομικής ύφεσης; Επίσης, ποιες οι συνέπειες του λαϊκισμού, του οποίου οι εκπρόσωποι χρησιμοποιούν

εκφράσεις τύπου «οι Μουσουλμάνοι γεννούν πολλά περισσότερα παιδιά μέσα στην Ελλάδα και την Ευρώπη με αποτέλεσμα σε μερικά χρόνια να μιλάμε για Ευραραβία και μακριά από τον Ευρωπαϊκό πολιτισμό και για μια ήπειρο πνιγμένοι με Μουσουλμάνους»⁹⁹;

Οι σκοταδιστικές πεποιθήσεις αναμφίβολα μπορούν να επηρεάσουν τον πολιτισμό, την συμπεριφορά και τις θρησκευτικές πρακτικές μέσα σε μια χώρα με το πρόβλημα να γίνεται πιο έντονο όταν αναφερόμαστε σε Δημοκρατικά κράτη. Το πρόβλημα έγκειται στο αν όσοι πρεσβεύουν σκοταδιστικά ιδεολογήματα ή διαφορετικές δογματικές αλήθειες μπορούν να συμφωνήσουν να ζουν μέσα σε μια Δημοκρατική χώρα συμφωνώντας να ακολουθούν τους κανόνες και νόμους που ορίζονται. Θεωρούμε ότι οι Μουσουλμάνοι μπορούν ή δεν μπορούν να το πράξουν αυτό; Πολλοί λόγιοι εδώ και αιώνες πίστευαν στην ανωτερότητα του Ισλάμ έναντι του Χριστιανισμού και του Ιουδαϊσμού, λόγω της μεγαλύτερης ανεκτικότητάς του απέναντι στο διαφορετικό (ακόμα και αν επρόκειτο για απλή περιφρόνηση). Για το λόγο αυτό οι Δημοκρατικές παραδόσεις δεν αποτελούν *terra incognita* για τους Μουσουλμάνους. Πολλοί διανοούμενοι του Ισλάμ ερεύνησαν επιστημονικά πεδία που κατά τον Μεσαίωνα δεισιδαίμονες Χριστιανοί δεν πλησίαζαν και ας μην ξεχνάμε ιστορικά την αρμονική συμβίωση – έστω και με κάποιους περιορισμούς - Μουσουλμάνων και Χριστιανών στις Ισλαμικές αυτοκρατορίες.

Περισσότερο νομίζω για την μη ανεκτικότητα και τις βίαιες αντιδράσεις πολλών φονταμενταλιστών βασικότατο ρόλο παίζουν πολιτικά και οικονομικά κίνητρα παρά το δόγμα σαν δόγμα. Στην πραγματικότητα, αν πρόκειται να γίνει το Ισλάμ αποδεκτό στη Δύση ως μια μη απόβλητη θρησκεία στους κόλπους της, θα πρέπει να γίνουν σεβαστές οι πρακτικές του, εφόσον είναι νομότυπες και δεν προσβάλλουν το εκάστοτε κράτος. Υπάρχει διαφορά ανάμεσα στην «επίθεση» στα πιστεύω κάποιου και η επίθεση στον ίδιο τον πιστό. Στην πρώτη περίπτωση δεν υπάρχει πρόβλημα εφόσον υπάρχει το δικαίωμα στην ελεύθερη έκφραση. Η δεύτερη όμως δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να γίνεται πραγματικότητα. Η νομιμότητα απέναντι στις κριτικές σε θρησκευτικές εξουσίες θα πρέπει να υφίσταται, καθώς σε πολλές περιπτώσεις υπάρχει και ο πολιτικός αντίκτυπος. Η προσβολή εξαρτάται από το ποιος λέει τι, πότε το λέει, σε ποιον και υπό ποιες συνθήκες, αν και παρ' όλα αυτά τουλάχιστον στη Δύση ο

⁹⁹ Με δεδομένο πάντα ότι για να «αλωθεί» πολιτισμικά και θρησκευτικά η Ευρώπη εκ των έσω θα πρέπει οι απόγονοι των νυν Μουσουλμάνων να είναι πίστα αντίγραφα της τωρινής γενιάς

καθένας αποφεύγει να κάνει χρήση εκφράσεων που είναι σίγουρο ότι προσβάλλουν τον συνομιλητή του. Σε κάθε περίπτωση πάντως οι φιλελεύθερες Δημοκρατίες δεν υπηρετούνται καλύτερα από νόμους που περιορίζουν την ελεύθερη έκφραση και ελευθερία λόγου και οπωσδήποτε τα όρια μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου βίου δεν είναι πάντα ξεκάθαρα διαχωρισμένα.¹⁰⁰ Το στοίχημα επομένως για το Ισλάμ και την Ευρώπη είναι μεγάλο: συμπερίληψη σε ένα περιβάλλον διαφορετικής κοινωνικής, πολιτισμικής και θρησκευτικής υφής ή συγκρούσεις και πιθανώς αιματοχυσία;

4.3. Παγκοσμιοποίηση και ζητήματα πολυπολιτισμικότητας στο Ισλάμ και την Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες

Τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και οι θρησκευτικές ελευθερίες μαζί με το δικαίωμα της αυτόνομης και ξεχωριστής πολιτισμικής έκφρασης αποτελούν σήμερα ακανθώδη ζητήματα που ταλανίζουν και θα ταλανίσουν και την χώρα μας στο άμεσο μέλλον. Κατά πόσο το Ισλάμ μπορεί να θεωρηθεί από τους πιστούς του ως ο τελευταίος υγιής πυρήνας αντίστασης μέσα στην Δυτική θάλασσα διαφθοράς που κατακλύει παγκοσμίως όλα τα επίπεδα του πολιτισμού, που δίνουν αξία στον ατομικισμό και την κοινωνική – οικονομική καταξίωση; Μπορεί ο υλικός πολιτισμός να προτείνει με την δυναμική του λύσεις διαπολιτισμικού διαλόγου και ομαλής ενσωμάτωσης; Ποιος ο ρόλος της τέχνης μέσα σε αυτόν τον κυκεώνα αλλαγών;

Η πολυπολιτισμικότητα σχετίζεται με τη συμβίωση και συνύπαρξη διαφορετικών κοινοτήτων που ακολουθούν ποικίλες πολιτισμικές παραδόσεις. Μέσα στα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως η Αθήνα, μπορούν να δημιουργηθούν γειτονιές με το δικό τους θρησκευτικό χρώμα και έκφραση αφού η Ιστορία μάς διδάσκει πως μέσα στον χρόνο υπήρξαν αυτοκρατορίες και ολόκληρα κράτη με πολυπολιτισμικό χαρακτήρα.

Η πολιτισμική ποικιλότητα της σημερινής εποχής μπορεί να διευκρινισθεί με τους ακόλουθους όρους και να αποδώσει μια εικόνα της πραγματικότητας στην οποία ζούμε:

1. Υπάρχει ο πολυπολιτισμός ο οποίος αναφέρεται σε κοινωνίες εντός των οποίων υπάρχουν αναμειγμένα αυτόνομες πολιτισμικές κοινότητες, και μέσα στις οποίες κυκλοφορούν μηνύματα προερχόμενα από διαφορετικές οπτικές κουλτούρας,

¹⁰⁰ Buruma, Ian, Δαμάζοντας τους ΘΕΟΥΣ: ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΕ ΤΡΕΙΣ ΗΠΕΙΡΟΥΣ, σ. 10 – 11, 13, 113 – 114, 162 - 164, εκδ. ΘΥΡΑΘΕΝ – PRINCETON UNIVERSITY PRESS, Θεσσαλονίκη 2018

2. Υπάρχει ο διαπολιτισμός που αφορά κοινωνικές συνθήκες, εντός των οποίων υφίσταται συνεργασία μεταξύ των διαφόρων πολιτισμών,
3. Υπάρχει το λεγόμενο πολιτισμικό μωσαϊκό που πλάθεται όταν διαφορετικές κοινότητες έχουν το δικό τους χώρο αλλά συνυπάρχουν η μία δίπλα στην άλλη. Αυτό ας σημειωθεί αφορά και τις κοινότητες της διασποράς χωρίς όμως να σημαίνει πως εκτός από την αναδόμηση των πόλεων δεν είναι δυνατόν να δημιουργηθούν και παραγκουπόλεις ή «εθνικά» γειτονιές,
4. Τέλος, υπάρχει ο κοσμοπολιτισμός που σχετίζεται με έναν τρόπο ζωής που υπήρχε κατά το παρελθόν στην Αλεξάνδρεια ή την Κωνσταντινούπολη. Η καθημερινή ζωή περιστρέφεται γύρω από διαφορετικούς πολιτισμούς και ποικίλες πολιτισμικές εκφράσεις. Οι κάτοικοι νέμονται συνήθως διαφορετικό επαγγελματικό/κοινωνικό τομέα ανάλογα με την εθνική-πολιτισμική τους καταγωγή, ενώ η πολυγλωσσία επιτρέπει στα άτομα να περνούν από τον ένα πολιτισμικό κώδικα στον άλλο αναλογικά με την περίσταση¹⁰¹.

Προκειμένου να κατανοηθεί ο ρόλος και η σημασία του Ισλαμικού πολιτισμού, των μνημείων του και της πολιτισμικής ετερότητας που φέρουν η μουσουλμανική κοινότητα ως θρησκευτική συλλογικότητα αξίζει να γίνουν μερικές παρατηρήσεις σχετικά με την πολιτική εξουσία όπως γίνεται αντιληπτή μέσα από την Ισλαμική διδασκαλία σε συνάρτηση πάντα με το δόγμα. Η πολιτική σκέψη εξάλλου επηρεάζει νοοτροπίες εντός των κοινωνιών και αποτελεί παράγοντα διαμόρφωσης κουλτούρας και στάσης απέναντι στο διαφορετικό.

Το Ισλάμ τόσο σε επίπεδο σκέψης, όσο και σε επίπεδο πραγματικής ζωής έχει πολιτική χροιά, με τη λεπτομέρεια αυτή να αποδεικνύεται στην ιστορία των πρώτων αιώνων μετά την εμφάνισή του ως πολιτικού συστήματος και θρησκείας. Δεν αποτελεί απλά μια θρησκεία ή ένα οργανωμένο σύστημα πίστης που διαμορφώνει πολιτιστική έκφραση. Αποτελεί και επηρεάζει πολύ βαθιά το ίδιο το κράτος, καθώς περιλαμβάνει νόμους και κανόνες για την διοίκηση της κοινωνίας, μέσα στην οποία αναπτύσσεται χωρίς να παραβλέπεται ούτε η μεταθανάτια ζωή. Το Ισλάμ είναι μια κοινωνική θρησκεία και συνιστά ήθη, έθιμα, τρόπο ζωής και κοινωνικό – πολιτιστικό – πολιτικό

¹⁰¹ Βερνίκος, Νικόλαος – Δασκαλοπούλου, Σοφία, Πολυπολιτισμικότητα: Οι διαστάσεις της πολιτισμικής ταυτότητας, σ. 37 – 38, εκδ. Κριτική, 2002

πρότυπο. Επί της ουσίας δηλαδή αποτελεί ένα μίγμα θρησκευτικών και ιδιωτικών ηθών και νόμων του κράτους.

Καθώς είναι η σφραγίδα των θρησκειών πρέπει να είναι και οδηγός των πιστών σε κάθε πτυχή του καθημερινού τους βίου με την περιφρούρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων να αποτελεί το καθήκον της πολιτικής (siasat) και να βρίσκεται σε συμφωνία με το Κοράνι και τον Προφήτη. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ούτε ασήμαντο πολιτικά πως η απαρχή του μουσουλμανικού ημερολογίου είναι η εγκαθίδρυση της κοινότητας των πιστών (Umma). Η «κορυφή των επιστημών» στο Ισλάμ άλλωστε είναι ο νόμος, αφού η ίδια η λέξη «ισλάμ» σημαίνει υποταγή στη βούληση του Θεού με τους πιστούς του να δίνουν μεγάλη σημασία στην τήρηση των εντολών του μέσα από τον Ισλαμικό νόμο. Ορθή ενέργεια και πίστη άραγε μπλέκονται μεταξύ τους¹⁰².

Μια απαραίτητη διευκρίνιση αναφορικά με την πολιτιστική ενσωμάτωση των Μουσουλμάνων σε ξένο πολιτισμικά περιβάλλον αποτελεί η αναφορά πως στην Σουνιτική έκφανση ο κάθε πιστός είναι ελεύθερος να επιλέξει οποιαδήποτε ερμηνεία σε στίχους του Κορανίου ο ίδιος κρίνει δόκιμη με την προϋπόθεση η ερμηνεία αυτή να μην αντιβαίνει την Παράδοση του Προφήτη με τον κάθε νομομαθή να είναι απλά ένας σοφός. Η λεπτομέρεια αυτή μπορεί να οδηγήσει το σώμα των πιστών σε έναν πολυκεντρισμό και πολυπλοκότητα με ποικίλες επιρροές στην κοινωνία, την εκπαίδευση και την κουλτούρα – νοοτροπία. Στο πολιτικό σκέλος μάλιστα, αυτή η «ελευθερία» σχετικά με τις θρησκευτικές οδηγίες που οι πιστοί έχουν το δικαίωμα να ακολουθήσουν και η άναρχη δομή των ιεραρχικών σχέσεων μεταξύ των νομομαθών (καθώς κανένας τους δεν μπορεί να προκρίνει την ερμηνεία που θα δώσει ως την πιο έγκυρη) μπορεί να διαφωτίσει τους σκοπούς και τον τρόπο, με τον οποίο ακραίοι Ισλαμιστές προωθούν τις ερμηνείες που τους εξυπηρετούν καλύτερα στα πολιτικά τους σχέδια σήμερα¹⁰³.

Μέσα σε έναν κόσμο όπου κυριαρχεί η έντονη κινητικότητα ανθρώπων από την φτώχη Ανατολή στην πιο πλούσια Δύση για ένα καλύτερο και πιο προσοδοφόρο μέλλον, τα παιδιά των Μουσουλμάνων μεταναστών μέσα στις Δυτικές κοινωνίες θα μπορέσουν να ενσωματωθούν πολιτιστικά και κοινωνικά πολύ πιο εύκολα εντός αυτών, από την στιγμή που θα θεωρηθούν πλήρη μέλη της κοινωνίας τους με αυτό να

¹⁰² Σελαχβάρζι, Χρυσόστομος, Ισλάμ και Ανθρώπινα Δικαιώματα, σ. 56, 58 – 60, 63 – 64, εκδ. Δορκάς, Αθήνα 2001

¹⁰³ Παπαγεωργίου, Φώτης – Σαμούρης, Αντώνης, Ισλαμισμός και Ισλαμοφοβία: Πέρα από την προκατάληψη, Τόμος Α', σ. 69 – 70, εκδ. Ταξιδευτής, ΑΘΗΝΑ 2012

σημαίνει να απολαμβάνουν πλήρη δικαιώματα, να έχουν τις ίδιες υποχρεώσεις με του συμπολίτες τους και να καλλιεργούν παρόμοιες προσδοκίες μέσα στη χώρα που τους έχει δεχθεί χωρίς να προβαίνουν σε προκλητικές ενέργειες. Ακόμα και αν πολλά τέτοια παιδιά έχουν κοινωνικοποιηθεί με τον ίδιο τρόπο, όπως οι Δυτικοί, και έχουν ακολουθήσει τα στάδια της κοινωνικοποίησης μέσα από ένα κοινό κοινωνικό και εκπαιδευτικό σύστημα, ο οικονομικός και κοινωνικός αποκλεισμός που βιώνουν πολλοί μετανάστες λόγω της θρησκείας ή της εθνικότητάς τους (ακόμα δεύτερης και τρίτης γενιάς) αποτελεί σοβαρή αιτία μη κοινωνικής αποδοχής τους, θρησκευτικής ριζοσπαστικοποίησής τους, τονισμού πολιτισμικής ετερότητας και συνολικού παραγκωνισμού τους παρ' όλες τις ευκολίες, με τις οποίες έχουν ανατραφεί.

Οι προσδοκίες, τις οποίες γεννά μια Δυτική κοινωνία, τα πολιτιστικά και οικονομικά πρότυπα, τα οποία θέτει και ακολουθούν σε πολλές περιπτώσεις το φιλελεύθερο μοντέλο και η πραγματικότητα, η οποία βιώνεται, οδηγούν σε αντιδραστικές συμπεριφορές και κατάκριση των Δυτικών αξιών της Δημοκρατίας και του καπιταλισμού μαζί με τον φιλελεύθερο τρόπο ζωής, ο οποίος θεωρείται ανήθικος και φέρει ως αποτέλεσμα τον εξτρεισμό, την ανάπτυξη ενός αισθήματος κατωτερότητας και την παραβατική συμπεριφορά (ακόμα και όταν η θρησκεία το απαγορεύει) μόνο και μόνο για να τονιστεί η διαφορετικότητα. Η πασιφανής επιδεικτικότητα επίσης που μπορεί εκ μέρους μιας θρησκευτικής ομάδας να φαίνεται στις θρησκευτικές συνήθειες και τις τελετουργικές πρακτικές που ακολουθούνται, απλά έχει σαν στόχο την προβολή της αντίδρασης των πιστών της μέσα σε ένα περιβάλλον όπου εκείνοι ενδεχομένως ασφυκτιούν και με δεδομένο (παίρνοντας την περίπτωση των Μουσουλμάνων) πως μέσα σε μια Δυτική κοινωνία ο πιστός δεν βιώνει την θρησκεία του σαν τον πιστό που ζει εντός ενός Μουσουλμανικού κράτους αλλά διαφορετικά καθώς έρχεται σε επαφή με την θρησκεία του με έναν τρόπο διαφορετικό και μπολιασμένο με τον Ευρωπαϊκό ή οποιονδήποτε ετερογενή τρόπο ζωής και τις ανάλογες αντιλήψεις¹⁰⁴.

Η ανεξιθρησκεία, ο πολιτικός πλουραλισμός, η πολιτιστική ποικιλομορφία, η ελευθερία Τύπου και έκφρασης, η ελευθερία του θρησκεύειν κ.ά. σε συνδυασμό με την κοινωνική προστασία που απολαμβάνει ο πολίτης και την κατοχύρωση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων αποτέλεσαν σταθμούς για την ανάπτυξη του Δυτικού

¹⁰⁴ Παπαγεωργίου, Φώτης – Σαμούρης, Αντώνης, Ισλαμισμός και Ισλαμοφοβία: Πέρα από την προκατάληψη, Τόμος Α', σ. 166 – 168, εκδ. Ταξιδευτής, ΑΘΗΝΑ 2012

πολιτικού – κοινωνικού – οικονομικού – εκπαιδευτικού και πολιτιστικού οικοδομήματος. Το αποτέλεσμα ήταν η πολιτική, οικονομική και επιστημονική κυριαρχία και η πολύπλευρη πολιτιστική επιρροή της Δύσης απέναντι σε άλλους λαούς του κόσμου επί αιώνες με την συνακόλουθη και θετικά αξιολογούμενη μεταλαμπάδευση πολλών επιτευγμάτων της σε αυτούς.

Ένα από τα αποτελέσματα του πολιτικού φιλελευθερισμού είναι και η εμφάνιση με την έντονη παρουσία σήμερα της πολυπολιτισμικότητας και της πολυθρησκευτικότητας στις μεγάλες πόλεις ιδιαίτερα. Πολιτισμοί, παραδόσεις, κουλτούρες και θρησκευτικά συστήματα σχετικοποιούνται, αλληλεπιδρούν το ένα με το άλλο και συνυπάρχουν με έναν τρόπο που μνημεία που παλιότερα θεωρούνταν «ξένα», σήμερα να προστατεύονται. Η ζωή στις μεγάλες πόλεις με λίγα λόγια μετασχηματίζεται και είναι συνυφασμένη με την ύπαρξη του διαφορετικού σε πολλούς τομείς της καθημερινότητας¹⁰⁵.

Με σκοπό να γίνει σεβαστή και να προστατευθεί η Οθωμανική υλική κληρονομιά στην χώρα μας πρέπει να υπάρξει ένα εκπαιδευτικό προπαρασκευαστικό στάδιο στην κοινωνία μας που θα εισάγει τον πολίτη στον κόσμο του πανανθρώπινου πολιτισμού. Η Ισλαμική θρησκευτική ταυτότητα, τα ζητήματα προστασίας του ιδιαίτερου πολιτισμικού χαρακτήρα του «ξένου», η προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, η οικονομική ανάπτυξη της χώρας, η επαφή με άτομα διαφορετικής κουλτούρας, η διαφύλαξη της υλικής και άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου με σκοπό το οικονομικό, αισθητικό και καλλιτεχνικό κέρδος και οι κοσμοϊστορικές αλλαγές που συντελούνται σήμερα σε πολλά σημεία στην υδρόγειο κ. ά. αποτελούν θεματικές που πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη και στο σχολείο αλλά και στην καθημερινότητα του Έλληνα. Η μετάλλαξη άλλωστε της Ελληνικής κοινωνίας σε πολυπολιτισμική τις τελευταίες δεκαετίες λόγω της κατάρρευσης πολιτικών συστημάτων πολλών χωρών των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου επέφερε μεγάλες αλλαγές στο κοινωνικό, πολιτισμικό και οικονομικό επίπεδο της καθημερινής μας ζωής. Με την καταπάτηση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στη Μέση Ανατολή και τις μεγάλες ανακατατάξεις και αναπροσαρμογές στο γεωπολιτικό παιχνίδι των μεγάλων δυνάμεων - κρατών του κόσμου με τις ποικίλες συνέπειες που επιφέρουν, η Ελλάδα μετεξελίχθηκε σε ελκυστικό προορισμό πολλών χιλιάδων μεταναστών που

¹⁰⁵ π. Μπαθρέλλος, Δημήτριος, Οι Χριστιανοί στους χρόνους της Μετα – εκκοσμίκευσης: Σκέψεις και προτάσεις για τη θέση και τη μαρτυρία της Εκκλησίας στον δημόσιο χώρο, σ. 142, 144, εκδ. Εν πλω, Αθήνα 2016

αναζητούν ασφάλεια και ένα καλύτερο αύριο. Αν και είναι αρκετά δύσκολο να προσδιορισθεί ακριβώς ο αριθμός των μεταναστών στην Ελλάδα, καθώς οι μεταναστευτικές ροές αλλάζουν πολύ γρήγορα και «σημαδεύονται» από πολλούς αστάθμητους παράγοντες, είναι σίγουρο ότι στην πλούσια Ευρώπη το όλο ζήτημα της μετανάστευσης με ό,τι αυτό επιφέρει κοινωνικά και πολιτισμικά θα αργήσει να βρει τη λύση του ιδιαίτερα αν δεν αναπτυχθούν ικανοποιητικοί μηχανισμοί ελέγχου της παράνομης διακίνησης μεταναστευτικών πληθυσμών.



*Μια εικόνα που θίγει ζητήματα πολυπολιτισμικότητας
και Ισλάμ στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*

Η συνολική ιδέα της παγκοσμιοποίησης δεν σχετίζεται μόνο με τις έννοιες της οικονομίας και των κοινωνικών ζητημάτων, αλλά έχει αντίκτυπο βαθιά πολιτισμικό / θρησκευτικό και περνά μέσα από μια σταδιακή «ομογενοποίηση» των ανθρώπων παγκοσμίως με την κυριαρχία κοινών γλωσσικών, πολιτισμικών, ιδεολογικών, στιλιστικών και κοινωνικών προτύπων. Η πρόοδος της τεχνολογίας και η εκμηδένιση των αποστάσεων και των δυσκολιών στην επικοινωνία αποτελούν αρωγούς για την αλληλεπίδραση όλων μας. Κυρίως ισχυρές οικονομικά και τεχνολογικά χώρες έχουν καταφέρει να «επιβάλλουν» τα πρότυπά τους σε χώρες με πολύ πλούσια πολιτιστική και πνευματική παράδοση, με αποτέλεσμα αυτή η ήπια «εισβολή» να έχει διαμορφώσει νέα πρότυπα στο υποσυνείδητο εκατομμυρίων ανθρώπων που πλέον τα θεωρεί φυσιολογικά και αδιαμφισβήτητα.

Η συνάντηση των πολιτισμών και ο πλούτος που μπορεί να προκύψει μέσα από τις επαφές που θα αναπτυχθούν μεταξύ των λαών συμβάλλει στην πολυπολιτισμικότητα μετατρέποντας πολλές κοινωνίες σε ένα «πολιτιστικό χωνευτήριο», όπου τα μνημεία του παρελθόντος και η διαπολιτισμική επικοινωνία σε συνάρτηση με τη Δημοκρατία και τα ζητήματα προστασίας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων θέτουν σε κίνηση μια διαδικασία που πλάθει ένα «homo universalis» και

που αποτελεί κοσμοπολίτικο προϊόν της ανάμιξης διαφόρων πολιτισμών πάνω στη βάση όμως μιας κουλτούρα που κυριαρχεί¹⁰⁶.

Η θεματική άρα της προστασίας και ανάδειξης του υλικού πλούτου των κρατών μέσα σε ένα πλαίσιο πολυπολιτισμικών επιρροών αποδεικνύεται πως δεν αποτελεί μια εύκολη υπόθεση. Στο τι ορίζουμε ακριβώς ως πολυπολιτισμικότητα και διαπολιτισμικότητα δεν υπάρχει συμφωνία καθώς υφίστανται ποικίλες παρανοήσεις και διαφορές σχετικά με το εννοιολογικό υπόβαθρο του ορισμού από κατάσταση σε κατάσταση και από εποχή σε εποχή¹⁰⁷. Το σίγουρο είναι πως ο κόσμος μας και η νοοτροπία μας βρίσκονται σε διαδικασίες επαναπροσδιορισμού και ειδικά στο σκέλος του πολιτισμού και των υλικών ιχνών πρέπει να γίνουν προσεκτικά βήματα προς τα εμπρός και όχι προς τα πίσω. Η καλαισθησία ενός μνημείου που τοπικά μεν ανήκει σε μια χώρα αλλά «εθνοθηρησκευτικά» ανήκει αλλού και η ευαισθησία στην διαφορετικότητα είναι θέματα, στα οποία πρέπει να δοθεί η μέγιστη προσοχή με σκοπό την οικονομική, τουριστική, πολιτιστική και κοινωνική πρόοδο.

Πολλές παγκόσμιες επιδράσεις μεταξύ των λαών και σε ποικίλα επίπεδα έχουν τεθεί κάτω από την επικεφαλίδα της παγκοσμιοποίησης, όταν οι επιρροές αυτές έχουν να κάνουν με ιδέες,πίστεις, κινήματα, τεχνολογία, τέχνη ή επιστήμες. Η σύνολη απόρριψη όμως της ιδέας της παγκοσμιοποίησης ως δήθεν κακή για την πολιτιστική - θρησκευτική ταυτότητα των εθνών (όπου σαν επιβράβευση της καταδίκης αυτής έχουμε καταστροφές ολόκληρων ξένων μνημείων στο όνομα της εθνικής και ιστορικής «καθαρότητας» των εθνών) σε πολλές περιπτώσεις δεν φαίνεται να ευνοεί την εξέλιξή μας. Εκτός των άλλων, καινοτόμες ιδέες, επιστημονική και τεχνολογική πρόοδος και συναλλαγές που θα ήταν δυνατό να βελτιώσουν την ζωή εκατομμυρίων ανθρώπων σε παγκόσμιο επίπεδο συγκρούονται πάνω στο τείχος της δικής μας άρνησης και εθελotuφλίας. Με τον τρόπο αυτό η παγκοσμιοποίηση, η οποία επηρεάζει πρωτίστως τον χώρο της θρησκείας και του πολιτισμού, παρουσιάζεται αντιπαραγωγική και αρνητική. Η ανάγκη επομένως να τεθούν πρώτα ερωτήματα σχετικά με τη φύση της παγκοσμιοποίησης και να γίνει ένας διαχωρισμός αναφορικά με το που αυτή ευνοεί τον άνθρωπο και που όχι καθίσταται επιτακτική.

Η εξέλιξη που έχει συντελεστεί εδώ και αιώνες μέσα από τις αλληλεπιδράσεις των ανθρώπων στο χώρο του εμπορίου, της διακίνησης των ιδεών, στην πολιτισμική

¹⁰⁶ Νικολάου, Γιώργος, Ένταξη και Εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο Δημοτικό Σχολείο, σ. 17 – 19, εκδ. Πεδίο, Αθήνα 2011

¹⁰⁷ Ο. π. σ. 21

ώσωση, στην τεχνολογική πρόοδο, στα επιστημονικά άλματα κ.τ.λ., οφείλεται εν πολλοίς στο φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης χωρίς κατ' ανάγκη να έχει τα πρωτεία η Δύση στην παραγωγική εξέλιξη ολόκληρων λαών. Στο επίπεδο της τέχνης και του πνευματικού δούναι και λαβείν η κινητικότητα των ανθρώπων τη σημερινή εποχή και οι αυξανόμενες παγκόσμιες αλληλεπιδράσεις ιδιαίτερα μέσω της μετανάστευσης μάς έχουν φέρει σε επαφή με διάφορες πρακτικές και κουλτούρες που έχουν έντονο το στίγμα της θρησκείας¹⁰⁸. Ερωτήματα που άπτονται της πολυπολιτισμικότητας δεν μπορούν να μας αφήσουν αδιάφορους¹⁰⁹. Η ίδια η κοινωνία, τα πιστεύω μας και οι αντιλήψεις μας βρίσκονται κάτω από το πρίσμα αυτό υπό (ανα)διαμόρφωση και θα πρέπει να δούμε πώς θα επηρεασθεί η κοινωνική μας σκέψη, η πολιτική δράση και οι πολιτιστικές πρακτικές που θα ακολουθηθούν. Η άκριτη κατηγοριοποίηση των ανθρώπων σε μονοδιάστατες ταυτότητες με όρους μόνο κουλτούρας ή θρησκείας μπορεί να έχει εμπρηστικές συνέπειες για τον κόσμο μας με δεδομένο πάντα πως δεν χρειάζεται να αντικατασταθεί η εθνική ή η πολιτιστική μας ένταξη από μια παγκόσμια ένταξη ενός παγκοσμιοποιημένου κράτους. Οι αξίες μας, η ηθική μας, η οικονομία και το αίσθημα του να ανήκουμε κάπου αποτελούν θεματικές που έχουν μεγάλη σημασία σήμερα. Η «παγκόσμια» ταυτότητά μας δεν υπερκαλύπτει τις υπόλοιπες πίστεις μας και δεν πρέπει οι άνθρωποι να διχαστούν μεταξύ τους δίνοντας βάση σε μια μόνο πτυχή του εαυτού τους, όσο σημαντική και αν είναι αυτή. Μπορούν αντίθετα από κοινού να επιβεβαιώσουν τα όσα τους ενώνουν στο πεδίο της Θρησκείας και της Τέχνης¹¹⁰.

Τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω δεν μπορούν παρά να αποτελέσουν το έναυσμα ώστε να σκεφτούμε σχετικά με το αν και κατά πόσο η παγκοσμιοποίηση σήμερα μπορεί να στερήσει από τους λαούς την πολιτιστική τους ταυτότητα συμπεριλαμβανομένων και των Μουσουλμάνων εντός και εκτός μουσουλμανικών χωρών. Πολλές πτυχές του ζητήματος αυτού απασχολούν στην Ελλάδα την εκάστοτε κυβέρνηση καθώς και μεγάλο τμήμα των πολιτών με αποτέλεσμα να τροφοδοτούνται ακραίες και ισοπεδωτικές πολιτικές τοποθετήσεις από ακραία κόμματα. Το ελεύθερο εμπόριο και οι ιδέες που μεταφέρει μαζί του σε συνδυασμό με τη χρήση του Διαδικτύου μπορεί να επηρεάσει τη στάση μας απέναντι στους μουσουλμάνους και τα πιστεύω τους;

¹⁰⁸ Ακόμα και ιστορικά να δούμε το ζήτημα και η περίοδος των Οθωμανών ήταν ένα παρόμοιο φαινόμενο

¹⁰⁹ Sen, Amartya, Ταυτότητα και Βία: Η ψευδαίσθηση του πεπρωμένου, σ. 184, 186, 217, εκδ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, ΑΘΗΝΑ 2012

¹¹⁰ Ο. π. σ. 255, 263 - 264

Η εξάπλωση της ελεύθερης οικονομίας και του όποιου πολιτιστικού προτύπου από ισχυρά οικονομικά χώρες όπως οι Η.Π.Α. φέρει την ανησυχία ότι θα πλῆξει την μοναδική εθνική ταυτότητα, τη συμπεριφορά, την κουλτούρα και έκφραση λαών με πλουσιότατο πνευματικό πολιτισμό ισοπεδώνοντάς τους και ομογενοποιώντας τους. Χώρες που είναι ξεχωριστές θα αναγκαστούν να ακολουθούν έναν λίγο ή πολύ κοινό πολιτισμικό παρονομαστή χάρη του Δυτικού κόσμου. Είναι όμως έτσι στο θρησκευτικό πεδίο;

Παρ' όλα αυτά, οι κοινωνικές και οικονομικές αντιλήψεις αλλάζουν μέσα από την παγκοσμιοποίηση και μπορούν να αλλάξουν την νοοτροπία και τις συνήθειές μας. Εκατοντάδες προϊόντα που κάποτε κάποιος τα έβρισκε σε μια μόνο χώρα, σήμερα υπάρχουν παντού αυξάνοντας τις επιλογές μας. Ο κάθε πολιτισμός δεν μένει μέσα στην Ιστορία ποτέ αμετάβλητος και όσο πιο ενεργός είναι και συμβαδίζει με την κάθε εποχή, τόσο περισσότερες πολιτισμικές ιδέες παράγει επηρεάζοντας τη θρησκεία, τη μουσική, την τέχνη και την οποιαδήποτε άλλη πολιτιστική έκφρασή του. Μέσα από την παγκοσμιοποίηση και την ελεύθερη οικονομία οι λαοί κερδίζουν μέσω της αλληλοεπίδρασης που υφίστανται και ενσωματώνουν τα στοιχεία που θέλουν και έρχονται από το εξωτερικό στις δικές τους θρησκευτικές και πολιτισμικές αντιλήψεις (τρανό παράδειγμα η Ιαπωνία του 19^{ου} αιώνα που ναι μεν ενσωμάτωσε στον πολιτισμό της επιτυχώς τα τεχνολογικά/οικονομικά πρότυπα της Δύσης που της ταίριαζαν αλλά δεν απέβαλε τις παραδόσεις της).

Η απώλεια άρα των πιο σημαντικών πτυχών ενός τρόπου ζωής μιας χώρας δεν οφείλεται στον πολιτισμικό ιμπεριαλισμό του εξωτερικού αλλά περισσότερο στον εκσυγχρονισμό και τις νέες ανάγκες του ανθρώπου τη σημερινή εποχή. Αρχαίες θρησκευτικές τελετές, έθιμα και διατροφικές συνήθειες εξαφανίζονται όχι λόγω της παγκοσμιοποίησης, αλλά επειδή η ζωή μας μεταβάλλεται με ταχείς ρυθμούς. Μια θρησκευτική γεωργική τελετή για παράδειγμα που έπαιζε σημαντικό ρόλο παλιά, σήμερα λόγω της αστικοποίησης έχει χάσει τη δυναμική της με αποτέλεσμα να μην θεωρείται σπουδαία. Τέλος, η εύκολη μετακίνηση ανθρώπων σε όλες τις χώρες του χάρτη, η εξάπλωση του Διαδικτύου και η εκμηδένιση των αποστάσεων με τη συνδρομή της τεχνολογικής προόδου βοηθάει στην εξάλειψη νοοτροπιών που επικουρούν στην διατήρηση διακρίσεων και στην καταπίεση μειονοτήτων μέσα σε ένα κράτος¹¹¹.

¹¹¹ Butler, Eamonn, Τα θεμέλια μιας ελεύθερης κοινωνίας, εκδ. Φιλελεύθερος, σ. 177 – 179, Αθήνα 2019

Έτσι θα ήταν λάθος να αφήσουμε την εντύπωση πως η παγκοσμιοποίηση ταυτίζεται με μια δυτικοποίηση που ισοπεδώνει τις εθνικές κουλτούρες και θρησκείες. Πολλά πολιτισμικά στοιχεία επιβιώνουν μέσα από την προσαρμογή που ένας λαός ή μια θρησκευτική ομάδα υιοθετούν. Λύσεις, οι οποίες μπορούν να δοθούν σε καθημερινά προβλήματα των ανθρώπων, γίνεται να τροποποιηθούν μέσω του συγκερασμού στοιχείων που προέρχονται από μια διαφορετική κουλτούρα και της εντόπιας νοοτροπίας. Καινοτομίες που έρχονται από τη Δύση στην Ανατολή και αφορούν άμεσα και τους Μουσουλμάνους λόγω γεωγραφικής εγγύτητας, αποτελούν τα καλούπια, τα οποία θα γεμίσουν με το τοπικό πολιτιστικό περιεχόμενο και θα μετασχηματισθούν. Η τοπική συνεργασία και η προσαρμογή με λίγα λόγια είναι οι προϋποθέσεις για μια εποικοδομητική «γονιμοποίηση» σε πολλούς τομείς της ζωής μας σήμερα¹¹².

¹¹² Osterhammel, Jürgen – Petersson, P. Niels, Ιστορία της Παγκοσμιοποίησης, εκδ. Αιώρα, σ. 159, Αθήνα 2013

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην εργασία αυτή «στροβιλιστήκαμε» μεταξύ των άλλων στον κόσμο του Οθωμανικού πολιτισμού και κατ' επέκταση της θρησκείας του Ισλάμ και των υλικών τεκμηρίων που εκείνος άφησε στην πόλη της Αθήνας και γενικά στον χώρο των Βαλκανίων. Αναφερθήκαμε στην ιστορική μοίρα των Οθωμανικών μνημείων στις χώρες της Βαλκανικής χερσονήσου και την Ελλάδα και μιλήσαμε για την πολιτιστική διαχείριση που θα έπρεπε και πρέπει να απολαμβάνουν τα μνημεία τη σημερινή εποχή ως «ομιλούντα» της μνήμης του τόπου. Σαφώς παρόμοιες έρευνες όπως και η παρούσα μπορούν να συνεχιστούν αναλόγως των συνιστώσεων που διαμορφώνονται συνέχεια μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι θίγοντας πολλά και διαφορετικά ζητήματα θρησκείας – πολιτισμού και κουλτούρας.

Η καλαισθησία, το μεράκι του πλάστη, η ποικιλία, η πολιτισμική ετερότητα και κυρίως η ιστορική μνήμη που φέρει ένα έργο τέχνης είτε αυτό είναι ένας ζωγραφικός πίνακας, είτε ένα κτίριο, αποτελούν από μόνα τους σοβαρές αιτίες, για τις οποίες ο άνθρωπος πρέπει να το συντηρήσει μέσα στο χρόνο. Ανεκτίμητης αξίας πληροφορίες μπορούν να χαθούν ανεπιστρεπτί με τον αφανισμό ενός μνημείου και ήδη η Ανθρωπότητα έχει αρκετές παρόμοιες απώλειες θεμιτές ή αθέμιτες μέσα στο χρόνο για ποικίλους λόγους. Οπωσδήποτε οι επιστήμονες του Πολιτισμού και της Θρησκευσιολογίας θα πρέπει μέσα στην σημερινή εποχή της τεχνολογικής προόδου, της εξέλιξης των τηλεπικοινωνιών και της γενικότερης παροχής πληροφορίας που προσφέρεται στο μέσο αναγνώστη να μεριμνήσουν αποφασιστικά και αδιάκοπα για την διατήρηση στο μέλλον μορφών κουλτούρας και υλικής και άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς που κινδυνεύουν να εξαφανισθούν για πάντα παίρνοντας μαζί τους και όλη τη γνώση των δημιουργών του.

Μετά την περιγραφή των Μουσουλμανικών μνημείων της Αθήνας δεν γινόταν να μην γίνει μνεία για μια άλλη πτυχή του Ανθρώπινου πολιτισμού που επίσης έχει άμεση συνάφεια με την όλη θρησκευτική θεματική: τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και πως αυτά πρέπει να εφαρμοσθούν στους Μουσουλμάνους που ζουν στις Ευρωπαϊκές χώρες χωρίς να λησμονείται και το συνολικό ζήτημα της θρησκείας του Ισλάμ και το πώς είναι δυνατό να συζευχθούν τα αποτελέσματα της εφαρμογής πολιτικής με τις κοινωνικές συμπεριφορές και εκδηλώσεις που μπορεί να προκαλέσει η θρησκεία. Είναι κοινή παραδοχή πως οι άνθρωποι μεταξύ μας μοιραζόμαστε την ίδια ηθική φύση και ανήκουμε στην ίδια ηθική κοινοπολιτεία με ηθικές υποχρεώσεις ο ένας απέναντι

στον άλλο αλλά και απέναντι στο κράτος, μέσα στο οποίο ζούμε. Αποτελούμε συναισθηματικά και έλλογα όντα που μπορούν να αποδώσουν αξία ή όχι στη ζωή, και τα οποία μέσα από τη συνεργασία και την επικοινωνία τους με τους άλλους δημιουργούν ανάγκες, δικαιώματα και ηθικές υποχρεώσεις. Ακόμα και αν νιώθουμε αισθήματα αδιαφορίας ή και μίσους απέναντι σε μια διαφορετική πίστη ή πολιτισμό δεν απαλλασσόμαστε από τα θεμελιώδη ηθικά καθήκοντα που έχουμε ενώπιον των άλλων. Οι βασικές ανάγκες των ανθρώπων για τροφή, νερό, πολιτισμική / θρησκευτική αυτοδιάθεση, αξιοπρέπεια ατομικής προσωπικότητας και αξιοπρεπή διαβίωση (αλλά με σεβασμό απέναντι στους νόμους της Πολιτείας) είναι οι ίδιες¹¹³. Οι θεματικές που άπτονται το Πολιτισμού, της Θρησκείας και της αντιμετώπισης του αλλότριου εντός μιας χώρας απαιτούν επιτακτικές λύσεις με δεδομένη την πολιτική ένταση, την οικονομική ανασφάλεια και τους πολέμους που ταλανίζουν πολλές περιοχές του κόσμου σήμερα.

Εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες πολέμου έρχονται σε μια ρημαγμένη από την οικονομική κρίση Δύση αναδύοντας ζητήματα σεβασμού του πολιτισμικού χαρακτήρα και της θρησκευτικής πίστης που τόσο πολύ καθορίζει τους ανθρώπους. Παίρνοντας ως παράδειγμα τον τόπο μας, μπορεί άραγε η Εκπαίδευση και το Μνημείο να συμβάλλουν στην κοινωνική συμπερίληψη των εν Ελλάδι Μουσουλμάνων; Το Οθωμανικό παρελθόν της Αθήνας, με ό,τι αυτό προσφέρει, είναι δυνατό να βοηθήσει τον δάσκαλο στο έργο του και να ενισχύσει τον ρόλο του Πολιτισμού εντός της κοινωνίας; Μπορεί εν τέλει το Ισλάμ να αποτελέσει μέρος του Ευρωπαϊκού πολιτισμικού γίγνεσθαι χωρίς πολιτικές εντάσεις; Τέτοια και άλλα παρόμοια ζητήματα προσπάθησα να θέσω στην εργασία αυτή μέσα από το πρίσμα του Πολιτισμού, της Τέχνης και της Θρησκείας και να δώσω αφορμή για καρποφόρες σκέψεις. Με δεδομένο ότι «σε όλα τα μέρη του κόσμου υπάρχει κάποια μορφή τέχνης»¹¹⁴ και πως η θρησκεία του Ισλάμ παρουσιάζει μεγάλες εσωτερικές και εξωτερικές διαφοροποιήσεις σε πολιτιστικό, πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, το θρησκευτικό αυτό σύστημα δεν θα πρέπει να προσεγγίζεται μονοδιάστατα. Οι παρανοήσεις της φύσης του Ισλάμ ως θρησκευτικού φαινομένου, όταν προσπαθεί ο ερευνητής να το αναλύσει, είναι εύκολο να χρεωθούν στους πιστούς της. Οι κατά τόπους πολλές ιδιαιτερότητές του πρέπει να αναδεικνύονται τόσο όταν το ερευνάμε ιστορικά και αναφορικά με τον

¹¹³ Παπαγεωργίου, Κωνσταντίνος, Οι πρόσφυγες και τα καθήκοντά μας απέναντί τους, σ. 18 – 20, εκδ. ΠΟΛΙΣ, ΑΘΗΝΑ 2017

¹¹⁴ Gombrich, E. H., Το Χρονικό της Τέχνης, σ. 55, εκδ. Μ. Ι. Ε. Τ., Αθήνα 2015

πολιτισμό που πίσω του άφησε, όσο και όταν αναφερόμαστε στη σημερινή επικαιρότητα. Διάφορα έθιμα, τα οποία προκαλούν αποτροπιασμό για την εν λόγω θρησκεία και για το ό,τι εκείνη αντιπροσωπεύει (όπως είναι για παράδειγμα η κλειτοριδεκτομή), δεν πρέπει να μας αποπροσανατολίζουν, καθώς μπορούν να αποτελούν υπολείμματα προϊσλαμικών μορφών πίστης, τα οποία σήμερα έχουν επιβιώσει υπό τον «μανδύα» του Μουσουλμανισμού, χωρίς όμως να αποτελούν και απαύγασμα της διδασκαλίας του. Η ορθότερη ερμηνεία των πηγών, οι νομικές σχολές που υφίστανται μέχρι τώρα και διαφοροποιούνται αλλά και ο ρόλος των Μουσουλμάνων στοχαστών και νομομαθών, οι οποίοι επίσης διαφοροποιούνται ανάλογα με την παιδεία, την προέλευση και τον προσανατολισμό τους είναι παράμετροι που παίζουν βασικό ρόλο στην ροή του διαθρησκευτικού διαλόγου, στην πολιτική και στον πολιτισμό, όπως αυτός διαμορφώνεται σε σχέση με το παρελθόν. Στερεοτυπικές αντιλήψεις που στοχοποιούν το Ισλάμ ως υπεύθυνο για παραβιάσεις των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων σε Ισλαμικές χώρες και δυσκολεύουν τον πολιτικό διάλογο θα πρέπει να διαμορφώνονται και να αναδιαμορφώνονται μετά από σκέψη και με δεδομένο πως σε πολλές περιπτώσεις η στάση των ανθρώπων επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες, εκ των οποίων η θρησκεία δεν είναι ο μόνος. Κατά πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες μάλιστα οι ανθρωπιστικές και πρακτικές διαστάσεις των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων θα πρέπει να απεκδύονται τη θρησκεία και να αναδεικνύονται. Επίσης, η σωστή εφαρμογή των θρησκευτικών κανόνων, ο διαχωρισμός μεταξύ θρησκευτικής διδασκαλίας και πράξης και το να μπορούμε να διακρίνουμε το πολύμορφο συμφέρον που φέρει το φαινόμενο της θρησκείας αποτελούν λεπτομέρειες, τις οποίες πρέπει να καταλάβουμε πριν κρίνουμε το πιο «σκοτεινό» ιστορικό – πολιτισμικό παρελθόν μας και τα «ξένα» εναπομείναντα μνημεία του¹¹⁵.

Η Τουρκοκρατία μας άφησε μια πολύ πλούσια υλική και άυλη παρακαταθήκη που οι εθνικισμοί του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα επιχείρησαν να αφανίσουν. Σκοπός της παρούσας εργασίας δεν ήταν απλά να επιχειρήσω να παρουσιάσω μερικά – ή έστω - τα πιο σημαντικά μνημεία της πρωτεύουσας της εποχής των Οθωμανών μόνο, αλλά και να προσπαθήσω μέσα από το πεδίο του Πολιτισμού και της Θρησκείας - και εν μέσω μιας πολύ έντονης οικονομικής και προσφυγικής κρίσης - να αναδείξω τα

¹¹⁵ Μαριόρας, Μιχάλης, Στα μονοπάτια του Ισλάμ: Μουσουλμανικές Προσεγγίσεις, σ. 100 – 103, εκδ. Πεδίο, Αθήνα 2014

πλεονεκτήματα που μας προσφέρει η Ιστορία του τόπου, όχι μόνο μέσα από την υλικότητα των μνημείων, αλλά και μέσα από την «πνευματικότητα» και την κουλτούρα που αποπνέουν. Εκπαιδευτικές δράσεις, η Τέχνη και ο ρόλος της, ο Πολιτισμός και η Διαπολιτισμικότητα αποτελούν όρους – κλειδιά που η Θρησκευολογία και ο διαθρησκευτικός διάλογος σήμερα πρέπει να χρησιμοποιούν όλο και πιο συχνά, προκειμένου οι λαοί να κατανοήσουν τις διαφορές αλλά και τις ομοιότητές τους ειδικά όταν αναφερόμαστε στο Ισλάμ, το οποίο γεννήθηκε σε εδάφη που κάποτε άνησε ο Χριστιανισμός. Η προστασία και η ανάδειξη επομένως των όσων Οθωμανικών μνημείων έχουν απομείνει στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια πρέπει να είναι ένας από τους πρωταρχικούς σκοπούς της Πολιτείας και του ίδιου του Ελληνικού λαού εφόσον μάλιστα καταλάβει πως μέσα από την προσεκτική συμπερίληψη του «ξένου» στοιχείου και τον τονισμό των κοινών στοιχείων μεταξύ των θρησκειών και όχι μέσα από την σύγκρουση μπορούμε να προχωρήσουμε προοδεύοντας. Η ενημέρωση του κοινού και η αμοιβαιότητα που πρέπει να κυριαρχεί στην αξιοποίηση του Πολιτισμού σε συνδυασμό με την ορθότερη προβολή του αποτελούν έννοιες που στην Πολιτιστική Βιομηχανία πλέον έχουν βαρύνουσα σημασία. Τα Ανθρώπινα Δικαιώματα επίσης και η προάσπισή τους ακόμα και αν δεν αποτελούν πτυχή αμιγώς «καλλιτεχνική» δεν παύουν να είναι σήμερα ένας από τους πιο σημαντικούς τομείς (αν όχι ο σημαντικότερος) της προόδου μαζί με την τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη που συντελούνται. Νομίζω εν ολίγοις πως τα μνημεία και τα όσα αυτά πρεσβεύουν είναι δυνατόν να γεφυρώσουν πολλά χάσματα μεταξύ των ανθρώπων τονίζοντας το διαφορετικό - και όχι το άνισο - σε πολιτικό, θρησκευτικό, πολιτιστικό και κοινωνικό επίπεδο.

Προκειμένου να γίνει αντιληπτό το αφήγημα της διαφορετικότητας και η έννοια της πολιτισμικής ετερότητας στον χώρο της Θρησκείας και της Κουλτούρας/Πολιτισμού θα πρέπει να τονισθεί η σημασία της ατομικής μας ταυτότητας που μπορεί να λαμβάνει διαστάσεις πολύ μεγάλες και πολύπλοκες. Ο Ινδός οικονομολόγος Νομπελίστας Amartya Sen επισείει την προσοχή μας στην αλήθεια πως δεν αποτελούμε μόνο ατομικότητες που απλά ακολουθούν μια μορφή ή ένα σύστημα πίστης σε κάτι ανώτερο και αυτοκαθορίζομαστε βάσει αυτής και μόνο, αλλά το κάθε ενδιαφέρον μας και πνευματικό επίτευγμά μας αποτελεί μέρος του εαυτού μας και χρήζει σεβασμού και προστασίας. Οποιαδήποτε άλλη φωνή θέλει να υπογραμμίσει κάποιο μονοδιάστατο συλλογικό στοιχείο που μας χαρακτηρίζει εις βάρος άλλων, το πιθανότερο είναι στην περίπτωση αυτή να επιδιώκονται συγκρούσεις, οι οποίες

στηρίζονται σε αυτό το μοναδικό συστατικό στοιχείο, του οποίου η σημασία επαναλαμβάνεται είτε σε πολιτικούς λόγους, είτε εκ μέρους των ταγών της θρησκείας, είτε και ποικιλοτρόπως μέσα σε μια μικρή κοινότητα.

Η αίσθηση της ατομικής ταυτότητας και του ανήκειν μπορούν να γεφυρώσουν χάσματα και να ενδυναμώσουν τις σχέσεις κάποιου με τον άμεσο περίγυρό του, είτε αυτός εντάσσεται στην θρησκεία του, είτε στην ίδια του την γειτονιά. Η ατομική ταυτότητα του καθενός είναι μοναδική, πολύπλοκη και ποικίλη και μπορεί να βοηθήσει το υποκείμενο να την αξιοποιήσει παρέχοντας την βοήθειά του στον άλλο και ξεφεύγοντας με τον τρόπο αυτό από τον εγωισμό του. Η επικέντρωση μόνο στη μια πτυχή της ταυτότητάς μας, όπως για παράδειγμα στην θρησκευτική – αν και είναι πολύ σημαντική και καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την ζωή μας – ευνουχίζει την πολύπλευρη προσωπικότητά μας. Το επάγγελμα, τα χόμπυ, η ποδοσφαιρική ομάδα που υποστηρίζουμε, τα ενδιαφέροντα, η πίστη κ.ά. αποτελούν πτυχές που «σημαδεύουν» εμάς τους ίδιους σαν αυτόνομες οντότητες. Παρ' όλες τις ποικίλες διαφορές μας είναι λάθος ο κόσμος να αντιμετωπίζεται πολιτισμικά σαν μια συνομοσπονδία που διαφέρει μεταξύ των μελών μόνο σε θρησκευτικό ή πολιτισμικό επίπεδο. Η αρμονία μέσα στον κόσμο μας ειδικά την σημερινή εποχή της μεγάλης σύγχυσης σε πολλά επίπεδα θα επιτευχθεί σε μεγάλο βαθμό όταν στηριχθεί στην πολλαπλότητα της ταυτότητας του καθενός, η οποία λειτουργεί κατά των απόλυτων διαιρέσεων και της κατηγοριοποίησης.¹¹⁶

Τα μνημεία (μετα)φέρουν μνήμες, οι οποίες είναι συνδεδεμένες με τον τόπο όπου αυτά υφίστανται. Καλές ή κακές αυτές οι μνήμες αποτελούν ορόσημο για την ιστορική, κοινωνική, καλλιτεχνική και πολιτική πορεία του μέρους και γι' αυτό αξίζει να διαφυλαχθούν σε συνάρτηση πάντα και με την εκάστοτε εποχή και τις ανάγκες αυτής. Η θρησκευτική ετερότητα και η διαφορετική κουλτούρα είναι πτυχές μιας προσωπικότητας μεν αλλά μπορούν να αξιοποιηθούν προς το συμφέρον της κοινωνικής συμπερίληψης. Τα Οθωμανικά μας μνημεία, πέραν της περιγραφής τους που στην εργασία αυτή προέβην, μπορούν να μας μιλήσουν για την εποχή, τις συνθήκες διαβίωσης, την νοοτροπία και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις μιας αλλιώτικης θρησκείας: αυτής του Ισλάμ και εδώ είναι που έγκειται το θρησκευσιολογικό / πολιτιστικό ενδιαφέρον. Προσπάθησα να συνδυάσω το θρησκευσιολογικό κομμάτι του

¹¹⁶ Sen, Amartya, Ταυτότητα και Βία: Η ψευδαίσθηση του πεπρωμένου, σ. 26, 40, 45, εκδ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, ΑΘΗΝΑ 2012

προς συγγραφή θέματος με ζητήματα κουλτούρας, ετερότητας και εκπαίδευσης έχοντας κατά νου και τις πολιτικές συνθήκες που επικρατούν σήμερα στην Ελλάδα και τον κόσμο. Οι έννοιες: Πολιτική – Οικονομία – Θρησκεία – Πολιτισμός πλέον δύσκολα διαχωρίζονται και συμπλέκονται σε ένα δίκτυο που επηρεάζει τις τύχες όλου του κόσμου με την μία έννοια να επισκιάζει ή να συμπληρώνει ενίοτε την άλλη.

Αν πέτυχα να δώσω απαντήσεις σε ερωτήματα που γεννήθηκαν στον αναγνώστη δεν γνωρίζω, αλλά νομίζω πως τα όσα προαναφέρθηκαν είναι γερά χαρτιά στο οπλοστάσιο κατά της βίας και του ρατσισμού με το σκεπτικό ειδικά πως, αν οι άνθρωποι εκμεταλλευθούν σωστά και εποικοδομητικά και χωρίς μικροπολιτικές σκοπιμότητες τα πλεονεκτήματα και τα μηνύματα της Θρησκείας και του Πολιτισμού, ο κόσμος θα υποφέρει λιγότερες εντάσεις. Εξάλλου οι Τέχνες και η Θρησκεία πάντα μέσα στην Ιστορία αλληλοσυμπληρώνονταν και η μία έδινε τροφή έμπνευσης στην άλλη με αποτελέσματα αξιοθαύμαστα. Είμαι πεπεισμένος άρα πως ο σεβασμός του ανθρώπινου προσώπου περνά και διαμέσου αυτών των δύο σημαντικών παραμέτρων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξανδρή, Π. Ελένη, *Πολιτισμική Κληρονομιά – Διαχείριση: Πολιτιστική Αναγέννηση της Αθήνας του 19^{ου} Αιώνα*, Εκδοτικός Όμιλος ΙΩΝ Μαρία Παρίκου και ΣΙΑ Ε.Π.Ε., Αθήνα 2015.

Αντουράκης, Β. Γεώργιος, *Χριστιανική Τέχνη Δύσεως: Περίγραμμα Ιστορίας Τέχνης και Ορολογία*, εκδ. Γ. Β. ΑΝΤΟΥΡΑΚΗΣ και Σ.Ι.Α. 2002.

Βερνίκος, Νικόλαος – Δασκαλοπούλου, Σοφία, *Πολυπολιτισμικότητα: Οι διαστάσεις της πολιτισμικής ταυτότητας*, εκδ. Κριτική, 2002.

Γιοχάλας, Θανάσης – Καφετζάκη, Τόνια, *Αθήνα, ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ» - Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ και ΣΙΑΣ Α.Ε., ΑΘΗΝΑ 2014.

Γκιολές, Νικόλαος, *Η Αθήνα στους πρώτους Χριστιανικούς αιώνες: Πολεοδομική Εξέλιξη*, εκδ. Γ. Γκελμπέσης, Αθήνα 2005.

Ανδρούτσου, Αλεξάνδρα - Ασκούνη, Νέλλη (επιμ.), *Πολιτισμική Ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα: Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, εκδ. ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, Αθήνα 2009.

Παπαδόπουλος Χ. Θανάσης (επίμ.), *Η τυραννία του Χατζή – Αλή Χασεκί στην Τουρκοκρατούμενη Αθήνα 1772 – 1796 όπως την αφηγείται ο Παναγής Σκουζές*, εκδ. Κέδρος, 1975.

Μπρούσκαρη, Έρση (επιμ.), *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, 2009.

Στεφανίδου, Αιμιλία (επιμ.), *Η Συντήρηση και η Αποκατάσταση των Οθωμανικών Μνημείων στην Ελλάδα, Εταιρεία για την Μελέτη της Μεσαιωνικής Αρχιτεκτονικής των Βαλκανίων και της Προστασίας της – ΑΙΜΟΣ Ε.Μ.Μ.Α.Β.Π., University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009.*

Μάρκου, Σ. Αικατερίνη (επιστημονική επιμέλεια, εισαγωγή και λεξιλόγιο), Μετάφραση από τα Αγγλικά: Τουλουμάκος, Δ. Παντελής, *Μνημεία και Πολιτισμός των Ελληνικών πόλεων κατά την Οθωμανική περίοδο μέσα από τα κείμενα του Machiel Kiel: Συμβολή στην Οθωμανική Κληρονομιά στον Ελλαδικό χώρο*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2015.

Κανετάκη, Ι. Ελένη, *Οθωμανικά λουτρά στον Ελλαδικό χώρο*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Αθήνα 2004.

Κονδύλη, Ελένη, *Αραβικός Πολιτισμός*, εκδ. ΠΕΔΙΟ Α.Ε., Αθήνα 2016.

Μαλτέζος, Γεώργιος, *Μνημεία Τουρκοκρατίας Αθηνών*, εκδ. ΧΑΡΑΛ. ΣΠΑΝΟΣ, Αθήνα 1960.

Μαριόρας, Μιχάλης, *Στα μονοπάτια του Ισλάμ: Μουσουλμανικές Προσεγγίσεις*, εκδ. Πεδίο, Αθήνα 2014.

Μπαθρέλλος, π. Δημήτριος, *Οι Χριστιανοί στους χρόνους της Μετα – εκκοσμίκευσης: Σκέψεις και προτάσεις για τη θέση και τη μαρτυρία της Εκκλησίας στον δημόσιο χώρο*, εκδ. Εν πλω, Αθήνα 2016.

Μπάμποροου, Φίλιπ, *Η Τέχνη των Θρησκειών: Η Τέχνη του Ισλαμισμού*, εκδ. Γ. Ντουντούμης και Σ.Ι.Α. Ο.Ε., Αθήνα 1982.

Μπίρης, Γ. Μάνος, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875 – 1925*, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, Αθήνα 2003.

Μπίρης, Η. Κώστας, *Τα Αττικά του Εβλία Τσελέμπε: Αι Αθήναι και τα Περίχωρα των κατά τον 17ο αιώνα*, Αθήνα 1959.

Μπλουμ, Τζόνναθαν – Μπλερ, Σήλα, *Ισλαμικές Τέχνες*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1999.

Νικολάου, Γιώργος, *Ένταξη και Εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο Δημοτικό Σχολείο*, εκδ. Πεδίο, Αθήνα 2011.

Νικολαΐδης, Απόστολος, *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2012.

Παπαγεωργίου, Φώτης – Σαμούρης, Αντώνης, *Ισλαμισμός και Ισλαμοφοβία: Πέρα από την προκατάληψη*, Τόμος Α', εκδ. Ταξιδευτής, ΑΘΗΝΑ 2012.

Παπαγεωργίου, Κωνσταντίνος, *Οι πρόσφυγες και τα καθήκοντά μας απέναντί τους*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2017.

Πασχάλης, Ανδρούδης, *Η πρόιμη Οθωμανική τέχνη και αρχιτεκτονική στην Ελλάδα (14^{ος} – 16^{ος} αιώνες)*, εκδ. Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη.

Σελαχβάρζι, Χρυσόστομος, *Ισλάμ και Ανθρώπινα Δικαιώματα*, εκδ. Δορκάς, Αθήνα 2001.

Σκουμπουρδή, Άρτεμις, *Μοναστηράκι – Πλάκα, οι γειτονιές των θεών*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2017.

Ταίηλορ, Τσαρλς, *Πολυπολιτισμικότητα*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2015.

Τραυλός, Ν. Ιωάννης, *Πολεοδομική Εξέλιξις των Αθηνών 1687 – 1833 μ. Χ.*, εκδ. Καπόν και Αγγελική Κόκκου, Αθήνα 1993.

Φιλαδελφεύς, Αλέξανδρος, *Μνημεία Αθηνών*, εκδ. Ιστορίας της Τέχνης, Αθηνά 1994.

Χατζηφώτης, Ι. Μ., *Η καθημερινή ζωή των Ελλήνων στην Τουρκοκρατία*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2002 .

Butler, Eamonn, *Τα θεμέλια μιας ελεύθερης κοινωνίας*, εκδ. Φιλελεύθερος, Αθήνα 2019.

Buruma, Ian, *Δαμάζοντας τους Θεούς: Θρησκεία και Δημοκρατία σε τρεις ηπείρους*, εκδ. Θύραθεν – Princeton University Press, Θεσσαλονίκη 2018.

Candiard, Adrien, *Κατανοώντας το Ισλάμ ή μάλλον γιατί δεν το καταλαβαίνουμε καθόλου*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2018.

Dominique, Sourdel, *Τι γνωρίζω; Το Ισλάμ*, 2007.

Eliade, Mircea – Couliano, P. Ioan, *Λεξικό των Θρησκειών*, 2016.

Faroghi, Suraiya, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Από τον Μεσαίωνα ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Εξάντας Εκδοτική Α.Ε. Αθήνα 2000.

Gombrich, E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, σ. 55, εκδ. Μ. Ι. Ε. Τ., Αθήνα 2015.

Osterhammel, Jürgen – Petersson, P. Niels, *Ιστορία της Παγκοσμιοποίησης*, εκδ. Αιώρα, Αθήνα 2013.

Sen, Amartya, *Ταυτότητα και Βία: Η ψευδαίσθηση του πεπρωμένου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012.

Sugar, P.F., *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική κυριαρχία (1354 – 1804)*, τόμος Β', εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994.

ΔΙΑΔΥΚΤΙΑΚΟΙ ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ

<https://www.in2life.gr/delight/goingout/article/375282/h-athhna-ton-othomanon-voltes-se-mia-xehasmenh-istoria.html>

<https://www.independent.gr/άρθρα/οθωμανική-αρχιτεκτονική>

<http://archontiko-mpenizelon.gr/el/%CE%84%CE%BF-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%BC%CF%80%CE%B5%CE%BD%CE%B9%CE%B6%CE%AD%CE%BB%CF%89%CE%BD/>

<https://www.iefimerida.gr/news/414305/i-monadiki-othomaniki-krini-tis-athinas-ena-kala-krymmeno-stolidi-toy-18oy-aiona-eikones>

http://www.athinodromio.gr/%CE%B7-%CE%BF%CE%B8%CF%89%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%BA%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%81%CE%BF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8/?fbclid=IwAR2lcOvIqGDONr9l9-CZ7EgBKvgVjvE-w-mRutf97FX7fVqQRSFaXFnhDvo#.XWzZJ1_iLIX

<https://www.newsbeast.gr/weekend/arthro/2260912/giati-to-spiti-tou-zevgous-kokovikou-stin-plaka-den-poulithike-pote>

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CE%B3%CE%AF%CE%B1_%CE%A6%CE%B9%CE%BB%CE%BF%CE%B8%CE%AD%CE%B7_%CE%B7_%CE%91%CE%B8%CE%B7%CE%BD%CE%B1%CE%AF%CE%B1

http://cultureloversgr.blogspot.com/2018/10/blog-post_6.html

http://www.athinodromio.gr/%CF%84%CE%BF-%CF%87%CE%B1%CE%BC%CE%AC%CE%BC-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B1%CE%BC%CF%80%CE%AF%CE%BD%CF%84-%CE%B5%CF%86%CE%AD%CE%BD%CF%84%CE%B7-%CF%84%CE%BF-%CE%BF%CE%B8%CF%89%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA/#.XWzYvV_iLIU

<https://www.documentonews.gr/article/to-othwmaniko-parelthon-ths-athhnas>

<https://www.mixanitouxronou.gr/i-aerides-tis-plakas-o-archeoteros-meteorologikos-stathmos-tou-kosmou-pou-ipologize-ton-kero-ke-tin-ora-pos-glitose-apo-ta-cheria-tou-archeokapilou-elgin/>

<https://www.news247.gr/mixani-tou-xronou/michani-toy-chronoy-erechtheio-to-mnimeio-tis-akropolis-poy-oi-fragkoi-metetrepsan-se-katoikia-toy-episkopoy-kai-oi-othomanoi-se-charemi.6300324.html>

<https://www.iefimerida.gr/news/379524/mentreses-apomeinari-ton-othomanon-stin-plaka-haireta-moy-ton-platano-eikones>

http://www.athinodromio.gr/%CE%B7-%CE%BF%CE%B8%CF%89%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%BA%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%81%CE%BF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8/?fbclid=IwAR2lcOvIqGDONr9l9-CZ7EgBKvgVjvE-w-mRutf97FX7fVqQRSFaXFnhDvo#.XYph41_iLIX

<http://archontiko-mpenizelon.gr/el/%CF%80%CF%81%CE%B9%CE%BD-%CF%84%CE%BF-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C/>

https://www.lifo.gr/print/urban_life/189366/treis-egkataleimmenes-istorikes-katoikies-tis-plakas-poy-marazonoyn

http://www.athinodromio.gr/%CE%B7-%CE%BF%CE%B8%CF%89%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%BA%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%81%CE%BF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8/?fbclid=IwAR2lcOvIqGDONr9l9-CZ7EgBKvgVjvE-w-mRutf97FX7fVqQRSFaXFnhDvo#.XYC9X1_iLIX

http://www.athinodromio.gr/%CE%B7-%CE%BF%CE%B8%CF%89%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%BA%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%81%CE%BF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8/?fbclid=IwAR2lcOvIqGDONr9l9-CZ7EgBKvgVjvE-w-mRutf97FX7fVqQRSFaXFnhDvo#.Xal3RF_iLIX

<http://www.athinodromio.gr/%CE%B7-%CE%BF%CE%B8%CF%89%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF->

%CE%BA%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%81%CE%BF-
%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8/?fbclid=IwAR2lcOvIqGDONr9l9-
CZ7EgBKvgVjvE-w-mRutf97FX7fVqQRSFaXFnhDvo#.XYC9X1_iLIX

https://el.wikipedia.org/wiki/Τζαμί_Τζισταράκη

http://www.athinodromio.gr/%CE%B7-%CE%BF%CE%B8%CF%89%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%BA%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%81%CE%BF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8/?fbclid=IwAR2lcOvIqGDONr9l9-CZ7EgBKvgVjvE-w-mRutf97FX7fVqQRSFaXFnhDvo#.XWzZJ1_iLIX

http://www.eie.gr/archaeologia/gr/arxeio_more.aspx?id=128

<http://booksjournal.gr/slideshow/item/2372-h-theologiki-antistasi-stiw-apolytes-sxetikotites-kai-tiw-sxetikes-apolytotites>

